

К Ш И Ш Т О Ф

ЗАНУССІ

Стратегії життя

АБО ЯК З'ІСТИ ТІСТЕЧКО І ДАЛІ ЙОГО МАТИ

Кшиштоф Зануссі

**Стратегії життя, або Як з'їсти
тістечко і далі його мати**

«Фолио»

2015

ББК 84(4ПОЛ)

Зануссі К.

Стратегії життя, або Як з'їсти тістечко і далі його мати /

К. Зануссі — «Фолио», 2015

ISBN 978-966-03-7354-9

Кшиштоф Зануссі (нар. 1939 р.) – видатний польський режисер, сценарист і письменник, лауреат багатьох кінофестивалів – Каннського (1980 р.), Венеціанського (1982 і 1984 р.), XXII Московського (2000 р.) та ін., володар численних призів, серед яких – премія ім. Параджанова «за внесок у світовий кінематограф» на Єреванському міжнародному кінофестивалі (2005 р.). У видавництві «Фолио» 2013 р. вийшла друком збірка спогадів митця «Час помирати». «Стратегії життя, або Як з'їсти тістечко і далі його мати» (2015) – нова книжка Кшиштофа Зануссі, в якій він розмірковує над ключовими питаннями людського буття, як-от любов, творчість, мораль, релігія. Автор посилається не лише на приклади із власного життя, але й оздоблює видання сюжетами зі своїх кінострічок. До кожного розділу додаються к'юаркоди, за якими можна подивитись в Інтернеті уривки з фільмів режисера, що ілюструють той чи інший сюжет, описаний у книжці.

ББК 84(4ПОЛ)

ISBN 978-966-03-7354-9

© Зануссі К., 2015

© Фолио, 2015

Содержание

Вступ	5
Розділ I	16
Розділ II	43
Кінець ознакомительного фрагмента.	44

Кшиштоф Зануссі

Стратегії життя, або Як з'їсти тістечко і далі його мати

*За допомогою в підготовці книжки висловлюємо щирі подяки
кіностудії TOR.*

Вступ

Назву «*Стратегії життя*» я повторюю щоразу, коли мене запрошують прочитати лекцію – а частіше цикл лекцій – на таку широку й розпливчасту тему, як «життя».

Я вже стара людина, хоча цього й не відчуваю, і не усвідомлюю вповні. За плечима в мене – три чверті століття, тож усе найважливіше, без сумніву, вже прожито: дитинство, юність, навчання, професійна кар'єра, створення сім'ї, подорожі, політична чи громадянська активність. Нічого з вищезгаданого ще не добігло кінця, однак я вже не очікую у своєму житті жодних революційних переворотів, окрім хіба того, що рано чи пізно (краще пізно) надійде... час помирати. Оце «час помирати» і стало назвою моєї попередньої книжки, яку я вирішив продовжувати. Однак це продовження не перетвориться на «Час помирати вдруге». Тоді я писав почасти про своє життя і працю, почасти про людей, які зустрічалися мені, та про речі, що здавалися мені важливими. Сьогодні ж я у подібний спосіб читаю в різних частинах світу свої авторські лекції. Втім, чи слово «лекції» не звучить аж надто серйозно? Це більше схоже на балачки, що найчастіше ілюструються фрагментами моїх фільмів. Ці цитати з фільмів не репрезентують мене як митця – навпаки, вони руйнують той художній вимисел, що я намагаюся творити. Зрештою, я міг би використовувати на своїх лекціях приклади з чужих фільмів, але це було б негарно у відношенні до їхніх авторів, бо такі ілюстрації завдають шкоди мистецькому сприйняттю.

Зустрічі з громадськістю я сприймаю як свій обов'язок, бо, оскільки я вже висловлююсь на публіку, роблячи фільм, виступаючи на телебаченні чи на радіо, врешті-решт, пишучи час від часу різні статті, це означає, що звертаюся я до людей, а відтак, якщо вони схочуть продовжувати розмову, маю бути в досяжності – навіть якщо мушу витратити на це чималі зусилля, навіть якщо доводиться довго кудись їхати, навіть якщо є ризик, що мені не вдасться встановити контакту з геть незнайомою публікою, що, промовляючи в мікрофон у залі чергового клубу чи кінотеатру, я не зумію донести до людей того, що краще висловив би у фільмі чи статті. Тому кожна зустріч змушує мене мобілізуватись, вимагає зусилля, являє собою певний виклик, щось мені коштує.

Попри це, зустрічаючись із публікою, я не лише виконую свій обов'язок, а й часто відчуваю справдешню радість – особливо на зустрічах із молоддю. Ці розмови часом даються мені нелегко. Чоловік я вже дуже літній (пишу це, а сам не вірю), молодь, як правило, не знає моїх фільмів, дивиться на мене як на людину зовсім чужу і перевіряє, чи варто вірити тому, що я говорю. Під час цих перевірок мені іноді ставлять важкі й безцеремонні запитання, а іноді виключно мовчать, щоб я спершу сам явив себе, і лише після цього, якщо я чимось зацікавлю, спровокую чи в чомусь переконаю, підключаються до розмови.

Більшість зустрічей відбувається вдалині від столиці, в якій я мешкаю, тому доводиться терпіти різноманітні незручності дороги, але саме ці зустрічі у невеличких населених пунктах, віддалених від центру, й бувають найцікавішими. Вони цікаві, бо тамтешні люди найчастіше висловлюються напроямць, відверто і без пози, яка в товаристві снобів із великих міст часто

тяжить над усією розмовою. А найдужче в цих людях я ціную те, що говорять вони всерйоз і не намагаються спонукати мене переповідати їм якісь веселі епізоди, смішні випадки або переказувати плітки про сильних світу цього, які зустрічаються на моєму шляху і про яких я можу дещо розповісти, хоча сенсу в таких оповідках небагато.

Вдалими я вважаю такі зустрічі, на яких ми говоримо про щось усерйоз, на яких люди вголос розмірковують про життя, замислюються, що в цьому житті варто робити, а що ні. Звісно ж, однозначних відповідей я не знаю – та їх, мабуть, не знає ніхто. Кожне людське життя йде по-своєму, і немає простих рецептів, як досягти щастя. Може, тих рецептів і взагалі не існує, але варто замислюватися, розмовляти, варто спостерігати за чужими долями, щоб краще спрямувати свою власну.

На тому різноманітному досвіді, що я виніс із своїх зустрічей, я й хочу побудувати цю книжку. Будь ласка, сприймайте її легко і дещо поблажливо. Якщо хоч одна з думок, уміщених тут, буде корисна читачеві – я радітиму, що зусилля мої виявились немарними. На більше не розраховую – я ж бо знаю, як багатьох речей не знаю.

Це останнє речення прозвучало як цитата із Сократа. Мій друг, італійський письменник Рокко Фамільярі, в одній зі своїх книжок навів таку думку: «Що далі я старію, то глибше впевнююсь у своїй невпевненості». Це здається кумедним, а насправді це страшно. Нам би хотілося, щоб з віком наша впевненість у собі зростала, і вона, по суті, зростає – але й територія, яку ми силкуємося звідати нашими думками, ненастанно ширшає. Сумнів не повинен бути метою – він лише засіб, засіб підтримування нашої пильності. Коли ми перестаємо сумніватися, ми впадаємо в застій, у бездумність, у рутину. А сумніваючись надміру, ризикуємо захворіти психічно. Що ж залишається – серединний шлях, гармонія, до якої я хотів би повертатися, ділячись із вами тим невеличким багажем поглядів і суджень, у яких я доволі твердо переконаний? Пишу «доволі твердо», бо волю зберігати обережність, адже знаю: ті формулювання, що сьогодні видаються мені ледь не остаточними й беззаперечними, завтра можуть змінитися. Під впливом нового досвіду я, можливо, сформулюю свою думку інакше, подивлюся на те саме питання по-новому, вже з іншої перспективи. Допоки живий в нас розум, треба шукати кращих формулювань, намагатися щоразу краще втілювати у слова ті інтуїтивні здогади, з яких і твориться те, що по-старомодному називають життєвою мудрістю.

Щойно я вжив два слова: «погляди» і «судження», ніби прагнув надати їм великої ваги, хоча насправді я пречудово знаю, що жодної ваги вони не мають. Ось я приберіг цитату з Івана ХХІІІ, який про одного зі своїх друзів сказав: «Ми з ним були дуже близькі; якщо чесно, погляди наші різнилися, але це не мало значення».

Коли погляди не мають значення? Коли стосуються питань, на які ми дивимось по-різному, але при цьому однаково чесно шукаємо свою істину. Якщо двоє фізиків по-різному дивляться на якесь наукове питання, невже через це вони мусять розірвати свою дружбу? Ні. Фізиків я згадав, бо колись сам вивчав цю дисципліну і зберіг до неї велику симпатію та прихильність. Буває, що різниця в політичних поглядах також не має значення – за умови, що жоден з опонентів не ставить під сумнів добрих намірів другої сторони. У Польщі в мене був опонент, депутат сейму кількох скликань, який у сеймовій Комісії культури виступав проти бюджетної підтримки кінематографу. А я вважаю, що така підтримка потрібна і корисна, бо тільки завдяки державній допомозі можуть поставати більш амбітні фільми, призначені для вимогливіших глядачів, число яких не настільки велике, щоб їхня плата за квитки покрила вартість виробництва фільму. Дофінансовувати національний кінематограф заведено в усій Західній Європі. Кіно за сто років свого існування зрівнялося рангом із театром чи музикою, а ці галузі дофінансовує кожна західноєвропейська держава. Мій опонент обстоював протилежне. Якось ми з ним випадково зустрілися в потягу – і зуміли поспілкуватися на багато загальних тем, не торкаючись того, що нас ділило.

Отже, функціонувати у світі, де існують розбіжності в поглядах, цілком реально, але сам факт наявності цих розбіжностей має деколи й похитнути наші переконання. То що ж я можу запропонувати читачеві, коли сам не маю гарантії, що погляди, які я проголошую, є до кінця істинними? Мені, авжеж, потрібно час від часу зважувати свої погляди, але чому ними маєте клопотатися ви? Навіщо вам слухати просторікування пристаркуватого кіношника, який оце зібрав до купи свої відповіді на запитання, що лунали на його зустрічах із публікою?

Що тут відповісти? Чому я вірю в сенс такої розмови? Ну, може, радше в сенс цих зустрічей... На запитання я відповідаю як умію; часом плутаюсь, потім виправляюся – з надією, що нова відповідь краща від старої; дивлюсь у вічі слухачам і думаю, що ми встановили діалог, тоді як насправді м'яч залишається на їхньому полі. Ви, слухачі або читачі, маєте самі прожити своє життя, я його за вас ніяк не проживу – а отже, не можу навіть намагатися розв'язувати проблеми, що постають перед вами. То що, невже жодне з моїх починань не матиме сенсу, невже на це я приречений? Необов'язково. Маю надію, що зможу допомогти комусь упорядкувати його власні погляди, зробити їх більш прозорими. Можливо, хтось розв'яже у своїх думках якусь суперечність або принаймні зізнається сам собі, що вона існує.

Я написав, що я старий, – наче підкреслення цього факту викличе в читача більшу довіру до моєї ролі ментора. А насправді ж старість сама по собі не гарантує ні мудрості, ні авторитету. Хтось мені колись завважив, що в недалекому минулому авторитет старійшини роду ґрунтувався на майні, яке він мав передати у спадок: селянин заповідав землю своїм дітям, на власний розсуд; міщанин ще за життя свого призначав собі спадкоємця; аристократ із легкістю міг позбавити спадку невдячних нащадків, а міг задля примхи й обдарувати недостойного, якщо той йому приподобається. Саме тому його й слухалися, а виявляти до нього пошану було такою собі необхідністю.

Нині, коли майновий примус із правила став винятком, старий чоловік може збудувати свій авторитет виключно на мудрості, яка являє собою суму досвіду, назбираного впродовж його довгого життя. Із сумом зауважу, що цим привілеєм мало хто користується. Я спостерігаю багатьох нерозумних старих людей – може, сьогодні вони навіть дурніші, ніж замолоду. Вони мають право очікувати від молодих турботи, яка належиться слабшим, але точно не можуть розраховувати на повагу до своїх поглядів.

Тож і я, визнаючи, що я старий, не можу очікувати поваги тільки за свою старість. Мало того: незважаючи на свій вік, я не почуваюся особливо обізнаним. Я й далі борюся з власною глупотою та суєтністю – так само, як робив це впродовж сімдесяти років, себто відтоді, як бодай щось пам'ятаю. Замість того, щоб роздавати менторські відповіді, я й досі ще ставлю питання – і хотів би, щоб книжка ця стосувалася якраз питань, отих найпростіших і водночас найважливіших. А мій досвід має послужити за приклад того, що пошук відповідей на них у мислячої людини триває все життя.

Це питання про те, як улаштовано світ і які закони в ньому керують (якщо такі закони взагалі є). Можливо, якщо спробувати знайти на них відповіді, можна дістати підказку, як жити, які життєві вибори є правильними, а які ні.

Навіть найбільший фаталіст допускає думку, що іноді щось у житті все-таки залежить від нас самих. Насправді ми впливаємо на події частіше, ніж думаємо, а в ситуаціях, що ніяк не залежать від нас, можемо принаймні вирішити, на яку позицію стати, щоб протистояти несприятливій долі. Людина, без жодної вини приречена на серйозну недугу, прописану в її генах, може намагатися панувати над своїми думками, може обрати спосіб переживання свого нещастя: проклинати світ чи миритися з долею, радіти всьому чи все гамузом відкидати. Кожен, незалежно від обставин, може пристати на якусь стратегію свого життя, обрати якесь бачення себе самого, щоб потім утілювати його в життя.

Я опишу тут кілька типових стратегій життя з каталогу моїх вражень та спостережень. Проілюструю їх прикладами з власного досвіду та з фільмів, які я зняв чи до яких написав сценарії, спираючись на почуті історії, а подекуди й на автобіографічні епізоди.

Термін «стратегія» сьогодні стосується насамперед управління і маркетингу. З тієї ж сфери походить також інше поняття, що виправдовує себе і в житті: «альтернативна вартість». Складнощі у здійсненні вибору полягають головним чином у тому, що, зважуючись на щось одне, ми автоматично відмовляємося від іншого. Це і є «альтернативна вартість» – наша суб'єктивна оцінка того блага, від якого ми, ухваливши рішення, відмовляємось, яке втрачаємо. У тривіальному формулюванні це дилема: як з'їсти тістечко і далі його мати, – тобто одвічна суперечність між нашими бажаннями.

Найчастішим прикладом, який приходить на згадку у зв'язку з цією мрією про тістечко, є вибір між піднесеним, духовним та практичним, матеріальним. Ми хочемо мати. Хочемо бути багатими. Інколи цього можна досягти тяжкою працею, інколи – продаючи свою свободу, гідність, честь і самоповагу. Найлегший шлях до матеріального успіху лежить через нечесність. У матеріальному плані чесність не окуповується, хоча ми віримо, що в моральному плані бути чесним варто. З чесності зростає наше почуття власної гідності, хоча іноді ми й соромимося свого простацтва. Ось ми не скористалися нагодою, коли можна було щось відхопити: вчинили шляхетно, але ж непрактично... І ми ретельно вираховуємо альтернативну вартість і міркуємо: чи варто було? А може, й не було варто, якщо тепер ми відчуваємося в програвші?

Про такі ось речі я хочу поговорити з вами, поділитися деякими своїми спостереженнями та сумнівами – чого-чого, а сумнівів у мене подостатком. Та все ж я вірю, що в житті є шанс відшукати якісь основи сенсу чи порядку. Мій досвід підказує, що якісь правила все-таки існують. Уся штука в тому, як їх застосовувати, як прикладати до кожної конкретної ситуації.

Чи може досвід інших бути нам корисним? Може, рація за тими, хто каже: неможливо навчитися на чужих помилках, треба робити свої? Однозначної відповіді я не маю. Певна річ, власного досвіду нам ніщо не замінить, хоча як дидакал (яким я є все своє доросле життя) мушу тут підкреслити цінність мистецтва оповіді, в якому вправляюся я сам і завдяки якому ми знаємо чужі історії та озброюємось досвідом інших. Саме задля цього ми вивчаємо Шекспіра і Бальзака, Чехова і Конрада (я спонтанно назвав тих, кого дуже люблю). Про це іронічно говорив Бертран Рассел: не варто в житті повторювати ті самі помилки – адже завжди є стільки нових, які ще можна зробити.

Визначення «альтернативна вартість» надає нашим життєвим виборам економічного відтінку, хоча вони, ці вибори, не завжди стосуються матеріального. Одні люди повсякчасно підраховують утрати, інші, йдучи до мети, не оглядаються на збитки. Перші живуть обережно: вони понад усе прагнуть «мати тістечко». Другі живуть захланно, жадібно, бурхливо: з'їдають тістечко і якусь коротку мить насолоджуються смаком. Про таких ми кажемо, що в цю мить у них багате життя, хоча це зовсім не означає життя в багатстві. Бувають багатії, життя яких бідне, геть убоге, бо живуть вони нудно, нецікаво, тоді як легендарний грек Зорба з фільму Какоянніса, не маючи нічогосінько, вмів смакувати життя в усій його повноті. Однак більшість із нас шукає золоту середину, намагається зберегти рівновагу між двома крайнощами, що, як виявляється, неймовірно складно.

Багато життєвих рекомендацій містять у собі суперечність, яку сучасна людина силкується подолати і все не знаходить вдалого рішення. Біблія говорить: треба втратити життя, щоб його віднайти. Чи не буде блюзнірством, якщо я скажу, що ця розумова конструкція дещо нагадує дилему з тістечком? З'їсти – і мати. Так шкода зрікатися життя – і так сильно хочеться віднайти його у якомусь стократному вимірі... Про необхідність зректися життя кажуть не лише християни. Схожа думка простежується й в ученні Будди, в Корані й у Ведах. Очевидно, наша дилема є універсальною. Ми напевне її не розв'яжемо – ні я, ні ви, ні на цих сторінках, ні в житті. Але замислитись над нею варто.

Ці розмисли приведуть нас до чергового одвічного питання, яке міститься у великій світовій літературі, зокрема в російській (зрештою, саме по-російському це питання звучить найчіткіше і важко перекладається неслов'янськими мовами). «Як жити?» – запитують персонажі Чехова і Достоевського. «Як жити?» – питає Клим Самгін, герой роману Горького. Колись на конкурсі в Монте-Карло я бачив телесеріал за цією повістю. Серіал, знятий російською, мав англійські субтитри, і запитання «Як жити?» було перекладене англійською як «What should I do?» («Що мені робити?»). Гадаю, в цьому і криється вся безодня між ментальністю Сходу і Заходу. Росіянин ставить своє запитання дуже широко, і до цієї невизначеності схиляє його сама мова. Англійська ж мова є продуктом іншої культури, іншого світобачення. Російське питання торкається самої сутності життя. «Як жити», коли навколо стільки страждань, несправедливості та кривди, а змінити цей світ на краще неможливо? Англієць же шукає для себе практичної задачі – «що робити», бо основним наповненням життя для нього є діяльність.

Поляк з натури своєї належить до культури Заходу: він вихований у латинській традиції і повинен бути ближчим до англосакса, ніж до брата-слов'янина – росіянина. Так я думаю, бо культурні зв'язки міцніші, ніж якась етнічна чи мовна спорідненість. Мені, авжеж, легко говорити – мені, чиє прізвище підказує, що я хоч і поляк, та не слов'янин... А зрештою, мій випадок тут значення не має. «Кляте питання» видатних російських письменників я наводжу для того, щоб поставити його собі і вам.

Як жити?

Чи можливо взагалі відповісти всерйоз на таке глобальне питання? Певна річ, ні – це для мене цілком очевидно. Кожен, хто спробує дати однозначну відповідь, почує лише насмішки – і по заслугі. Бо хіба може хтось один знати те, чого одвіку не знає все людство? Не знає, але шукає – і людство загалом, і кожен окремо. Про ці ось шукання я й хочу говорити. У добу хаосу, коли стільки речей перекинуто з ніг на голову, можливо, варто поділитися один з одним кількома життєвими спостереженнями – з тим, щоб потім кожен вибудовував власні відповіді, хай вони і будуть лише частковими.

Пишучи про хаос, я маю на думці ті зміни, що сталися в Польщі та всій Центральній Європі. Справдешня революція. За кільканадцять років цілковито змінилося життя, змінилися обставини, в яких ми робимо наші життєві вибори. Чи змінилося принципове розуміння того, що таке щастя, що надає життю сенс? На вигляд – так. На нас наче з неба впала свобода – така велика, що ми й досі неспроможні осягти її розумом. Кільканадцять років тому ми купували у крамницях те, що було, а того, що треба, частіш за все не було. Сьогодні товарів стільки, що нам важко визначитись. І вибираємо ми не лише товари. Ми вибираємо політичні партії і парламент. Вибираємо собі одяг – раніше-бо вдягалися в абищо. Вибираємо спосіб життя – а раніше всі жили як жилося. Що більше свободи, то більше невідомих. Коли стількох можливостей вибору не було, людина робила що могла. Сьогодні вона більшою мірою може робити що хоче. З огляду на це постановка питання «як жити?» є цілком обґрунтованою, зокрема з практичного боку. Сьогоднішній польській молоді важче, бо більше залежить від неї самої.

Формулюючи в цій книжці різні думки, я не хочу бути в цьому самотнім. На жаль, багатої книгозбірні вдома я не маю, не маю й змоги просиджувати години в публічних бібліотеках. Зрештою, акуратне цитування було б з мого боку своєрідним позерством: адже протягом життя я зроду-віку не мав часу на впорядкування прочитаного. Тому посилатимусь на те, що пам'ятаю і що зумію знайти. Тепер ось, наприклад, пишучи про те, як багато змін сталося в нашому житті (а їх так багато, що можна сказати: все змінилося, все! – хоч це й буде легким перебільшенням), я скористаюся з нагоди і процитую одну зі своїх улюблених книжок, до якої іноді повертаюся. Це «Леопард» Томазі ді Лампедузи. Там описується революція, результатом якої стало визволення італійських князівств із-під панування французів і австрійців та об'єднання Італії в одну державу, а заодно й послаблення ролі аристократії у громадському житті. Старий князь у «Леопарді» повторює думку всіх консерваторів: «усе має змінитися, щоб усе

залишилося по-старому». І в тому, що стосується нашого життя, здійснюваних нами виборів, урешті-решт, нашого щастя (що б ми не розуміли під цим словом), старий князь має певну рацію. Гадаю, в часи, коли від змін уже паморочиться голова, це спостереження може пробуджувати оптимізм. Здається, все змінюється, але насправді найсуттєвіші в житті речі підпорядковуються тим самим законам впродовж і десятиліть, і століть.

Питання «як жити?» стосується передусім людей молодих. Це вони стоять на роздоріжжі, вперше проживають свою свободу, стоять віч-на-віч зі світом, якого їхні батьки собі й не уявляли. Кожен життєвий крок, зроблений в молодості, лишає по собі певний карб, і наслідки його тривкі. Коли настане час робити наступний вибір, ми вже набуваємо певних звичок, навчаємося в певний спосіб реагувати; починає формуватися наш життєвий стиль. Цей стиль уже на самісінькому початку може бути кращим чи гіршим, дуже добрим чи геть поганим. Молода людина погоджується в деяких ситуаціях мовчати – або не погоджується; починає так чи інакше говорити про інших; визначає межі для себе – що вона собі дозволяє, а що ні. Звісно, людина і в зрілому віці може змінити стиль поведінки, однак рішення молодості тягнуть над кожним, і з часом радикальні зміни даються дедалі важче.

Навзагал ми всі визнаємо це. Навзагал ми всі погоджуємось і з Десятьма заповідями; віряни й невіряни, християни й мусульмани, ми віримо, що існують певні непорушні принципи, і вчимося застосовувати їх у житті. А ось чи впливає з постулату «не вкради», що слід платити податки й не їздити «зайцем», залежить від нашого вибору; і ми знаємо, що податки іноді здаються нам несправедливими, а не сплачуючи за проїзд, ми у своєму суб'єктивному уявленні стягуємо з міста якийсь борг. Це все я можу назвати питанням стилю. Один уважає, що в боротьбі за кар'єру можна у присутності шефа делікатно зронити зауваження, яке дискредитує конкурента; а інший ніколи цього не зробить, бо не хоче переходити межі fair play.¹ Ці всі речі формуються ще в нашій молодості. Ще замолоду ми вирішуємо, чи завжди будемо скрупульозно повертати позичені книжки або гроші, чи іноді дозволятимемо собі послатися на забудькуватість. Молодість визначає й далекосяжність наших прагнень – чи ми живемо «аби день до вечора», чи дбаємо й про завтрашній день, чи будуємо плани на далеке майбутнє, чи просто покладаємось на мить.

Фрагментарно пишу про життєві вибори, щоб підвести вас до формулювання, яким я часто розважаю глядацьку залу під час зустрічей. Дивлячись на залу, повну молодих людей, я щиро кажу, що глибоко їм співчую, оскільки знаю, що молодість – найгірша пора життя. А щоб їх потішити, додаю, що ця молодість, на щастя, хутко мине і, ймовірно, їм ніколи вже не буде так тяжко, як нині. Зала зазвичай вибухає сміхом, бо всі ми живемо в культурі, сформованій під впливом Фавстової легенди, в якій молодість явлено як беззаперечну цінність. Насправді ж такою цінністю вона аж ніяк не є. Молодість цінна лише в тілесному плані: наші органи, наше тіло сягає вершини свого розвитку у віці статевого дозрівання, і саме через те юнакам заздять старі. Проте ніхто не хоче пам'ятати, якою страшною була юнацька невпевненість, брак знань про себе та світ, вічна незграбність юності. Про це все забув навіть Фавст.

А я чому пам'ятаю про це так добре? Чи не тому, що моя молодість була гіркою, бо минала у сталінські часи? Гадаю, таке пояснення було б надто простим. Здобувши атестат зрілості, я після цього ще десять років навчався, не в змозі знайти своє місце у світі, не тямлячи, на що я годжуся, в чому моє покликання. Можливо, хтось інший, хто дозрівав легше, не пам'ятає так глибоко того, що мені сьогодні пригадується як темний бік молодості. Але ж є й другий бік медалі... не менш похмурий.

Кожен молодий щось собою обіцяє. На когось заповідається. Про жодного молодого чоловіка не можна сказати, що він безнадійний, що не має перспектив на майбутнє. Найбільший неук у класі має шанс чимось уславитися, стати найкращим коханцем або героєм-пожежником.

¹ Чесної гри (англ.). – Тут і далі прим. перекл.

Але страшно потім приїжджати на зустріч однокласників. Скільки людей з нашого блискучого класу зійшло на пси протягом кількох десятиліть? Скільки проміняло своє життя на стоптані капці, скільки розтелеп живуть так, наче вже програли своє життя? Це і є отой темний бік, про який пам'ятає молодість: саме будучи підлітком, бачиш старших як збіговисько невдах і розчарованих.

Я не наважуюсь запитати, чи справді кожен має в житті якийсь шанс. Чи є люди безнадійно приречені на неуспіх? Чи, враховуючи різні вихідні точки, різне здоров'я, зовнішність, здібності, соціальне становище, кожен може досягти чогось, що стане для нього зреалізованистю? А як не досягне, то чи його в тім буде вина? А яку роль відіграє в житті випадок, ота дешиця везіння, що припадає не кожному? Може, йдеться про те, що віряни звуть рукою Провидіння? Неможливо про це не запитувати – і відповісти щось також неможливо. Під час зустрічі однокласників ми підраховуємо всіх, що рано померли, загинули в аваріях чи згоріли від раку. Чи були в них такі самі шанси, що й у нас, живих? Чи були вони «самі винні» (це ми так вибудовуємо собі ілюзію, ніби в тому, що ми досі живі, є якась наша заслуга: аякже, ми ж не палимо і стежимо за здоров'ям)? Розмірковуючи про це, ми торкаємось Таємниці, – якщо тільки ми готові пристати на те, що за завісою нерозуміння стоїть Сила і Думка, якій можна довіряти і яка нас випробовує, але не кривдить. Або ж – із позиції невір'я – мусимо визнати, що ми іграшка в руках сліпої долі. У всякому разі, цілком очевидно, що, хоча щось від нас і залежить, усе ж таки більшість речей і подій залишається поза нашим контролем.

Чи думка ця, навіть у найпохмурішому своєму вияві, у вимірі невір'я, конче мусить нас паралізувати? А може, варто тут процитувати старий єврейський анекдот про чоловіка, який роками благав Бога, щоб Той нарешті зглянувся над ним і дозволив йому виграти в лотерею... аж доки Бог не програвив розлючено: «Дай Мені нарешті шанс! Купи лотерейний квиток!».

Хоч і важко судити, скільки всього в житті залежить від нас самих, а скільки від Провидіння та Милості Божої (в очах вірян) чи від сліпого випадку, – купувати лотерейні квитки все ж таки варто. У культурі Заходу, особливо в її англосаксонській версії, де домінує *doer* – той, хто діє (*homo faber*), легко впасти в ілюзію, буцімто все залежить від того, що ти зробиш, – і тому питання «Як жити?» перекладають тут «What should I do?». Для людини Сходу не є важливим, що вона робить, бо все визначене наперед – чи то Богом, чи то сліпою долею. Однак абсолютна покора не передбачена природою людини. Ми кажемо, що кидаємо виклик долі – «і хай буде що буде»; кажемо: «хай Бог помагає». І купуємо час від часу лотерейні квитки, навіть якщо не маємо віри, що якась Сила нам сприяє.

Знову суперечність. Світ сповнений суперечностей, а ми ж бо – невіддільна частина світу. Тоді чому ж ми не сприймаємо суперечностей? Чому інстинктивно намагаємось їх розплутати? Чому в нашому уявленні про порядок суперечність не має права на існування? Врешті-решт, чи варто братися за Сізіфову працю і відшукувати порядок? Чи варто й починати – без надії, що вдасться коли-небудь досягти мети?... Я глибоко вірю, що варто.

Якою є ця мета? Відповідь буде такою ж туманною, як і запитання. Мета – впорядкувати певним чином наші думки, домогтися певного ладу, який ніколи не буде довершеним, та все ж завжди кращий, ніж цілковите безладдя. Порядок, хай і геть недосконалий, – це ліпше, ніж повна його відсутність. Так я вважаю і вірю в це; довести цього я не можу, бо у сфері таких узагальнень не діють жодні правила доказовості. Тож пошлюся на інтуїцію, а вона мені підказує, що людина, життя якої занурене в хаос, людина, сповнена суперечливих почуттів і думок, завжди нещасна. Мало того: такій людині часто загрожує руйнування психіки і безумство. Іноді ми спостерігаємо це у людей, яким не вдається примирити принципи, винесені з батьківського дому, з геть протилежними правилами, які їм довелося для себе відкрити протягом життя. Вони метаються від одного способу мислення до іншого і не знають, що вони насправді полюбляють і чого хочуть. Я вірю, що зусилля, вкладені в ненастанне впорядкування світу наших

думок і почуттів (себто, висловлюючись піднесено, світу духовного), неодмінно окупляться. Це інвестиція в наш внутрішній розвиток, це крок на шляху до щастя.

Щастя, як і істини, вповні досягти неможливо: воно не може бути абсолютним, як не може й тривати вічно. Щастя можна лише прагнути і наближатися до нього. Саме цьому й мають служити всі зусилля нашого духу. І якщо я в своїх зусиллях можу принести комусь користь, ділячись своїм способом мислення і світовідчуження, – я вважатиму, що наблизився до успіху.

Повного успіху теж не існує. І слава Богу, – бо що б ми тоді робили, досягнувши його? Завмерли? Адже успіх – штука недовга, а отже, й недосконала. Я часто думаю про людей, успіх яких може бути наочно вимірний: це науковці, що здійснюють великі відкриття, спортсмени, що б'ють рекорди, підприємці, що примножують свої статки, та, зрештою, митці, до яких належу я сам. Що об'єднує всіх цих людей, які женуться за успіхом? На мою думку, усвідомлення неможливості повної, абсолютної зреалізованості. Ніхто ніколи не досягне геть усього, чого прагне. А якщо досягне – це лише означатиме, що він занизько поставив собі поперечину.

Мені б не хотілося задовго розводитися про те, як успіх співвідноситься зі щастям. До речі, в молодості я схвилювано читав книжку професора Владислава Татаркевича² про щастя. З маси розмаїтих визначень щастя, поданих у тій книжці, на сторінках її виріс цілий путівник, ясний і зрозумілий; і хоч сьогодні я вже половини тих визначень не пам'ятаю, та все одно ніколи не наважуся говорити про щастя як про щось однозначне і очевидне.

Доволі часто мені зустрічаються тривіальні погляди на те, що мало б бути найважливішим для кожної людини. Як жити, щоб досягти стану, який я вважаю найдовершенішим з усіх можливих станів, доступних мені? Вище я вже навів одну пораду: шукати ладу в хаосі, порядку в бедламі. Чи є ця порада універсальною? Не знаю. В цю мить, коли я замислююся над цим, це спостереження здається мені непохитно правильним. Лад і порядок. Єдність думок, почуттів і дій – ось та умова, що збільшує наші шанси прожити хоча б відносно вдале життя. Вдале – себто щасливе.

І я ще раз запитую: чи кожне людське життя має шанс бути прожитим вдало? Нема жодної раціональної відповіді на це, і дослідженням ця тема також не піддається. Спостерігаючи за життям, ми неозброєним оком бачимо, що чимало людських доль здаються невдалими (вертаюся до мотиву «стоптаних капців»). Чи вони й справді невдалі? В якому розумінні? Якщо, наприклад, послатися на суб'єктивні оцінки, на тих багатьох людей, що невдоволені своїм життям, то ми опинимося на слизькому. Що, коли ці люди помиляються? Називають своє життя невдалим, тоді як кращим воно бути й не могло, бо не було на те підстав... Може, їхні очікування були завищеними? Які очікування? Від себе чи від долі? Той, хто думає, що йому належалося щось, чого він не отримав, має рацію чи помиляється? Хто його впевнив, буцімто йому щось належить?... А про себе самого що можна сказати? Про очікування від самого себе? Якщо хтось дістав у генетичний спадок короткі ноги та присадкувату фігуру, а хотів би бути високим і струнким, то співчувати йому важко, бо, врешті-решт, ця його забаганка геть необґрунтована. А той, хто народився недужим і кволим, чи має право все життя плекати образу на світ (чи пак на Творця, якщо в Нього вірує)? Чи можливо зійтися на тому, що кожен із нас народжується з певним потенціалом можливостей – фізичних і духовних, інтелектуальних, емоційних тощо? Кожна людина по-своєму озброєна для життя, і, щоб оцінювати свою зреалізованість (чи незреалізованість) тверезо, мусить усвідомити, що рівень її досягнень співвідноситься з її можливостями. Щоб зрозуміти, багато ти досяг чи мало, зваж на те, яким ти народжений.

² Владислав Татаркевич (1886–1980) – польський філософ, історик філософії, історик мистецтв, дослідник естетики та етики. Його праця, про яку згадує Кшиштоф Зануссі, так і називається – «Про щастя» (1947).

Є негарне прислів'я: «як на горбатого ти ще прямий». Ще жорстокіший жарт оповідає в одному зі своїх фільмів Вуді Аллен. До психотерапевта (психотерапевти – улюблені персонажі Аллена) приходять пацієнт і скаржиться, що страждає на комплекс меншовартості. Психотерапевт, провівши з ним цілу серію вдумливих розмов, нарешті каже: «Маю для вас добру новину. Ви не маєте комплексу меншовартості. Ви й справді гірший за інших». Люди, що не вдовольняються своїм життям, бо хотіли б мати інше, – просто нерозумні, й мені навіть важко їм співчувати. Тут пригадується ще один анекдот – про арабського шейха, що сидить сумний у своєму гаремі, в колі дружин-красунь. «Про що ти мрієш? – запитує його одна з них. – У твоєму гаремі є жінки на будь-який смак, красуні, яких тільки породила земля». А сумний шейх відказує: «Я мрію про який-небудь інший гарем!». Важко співчувати шейхові й важко допомогти комусь, хто не вміє точно сформулювати своїх бажань.

В оцінці самого себе можна припуститися двох протилежних помилок: можна себе переоцінити або недооцінити. Якщо ми, неправильно оцінивши себе, поставимо поперечину зависоко, то страждатимемо, коли нам не вдасться її доскочити; але коли наша поперечина занижена, це теж прикро – адже відомо, що ми могли б стрибнути й вище. Вже з цього протиставлення двох хибних оцінок випливає проста мудрість: для того, щоб жити, людина потребує правди. Правди про себе саму і про світ, у якому випало жити. Хто не шукає правди, той програє. Всієї правди не відкриє ніхто, але навіть побіжному погляду видно, що одні ближче підійшли до правди про себе, інші лишаються на віддалі. І тому я знову, наче до рефрену, вертаюся до своєї приказки про молодість. Молодість – найгірша пора в житті, бо саме тоді нам найважче збагнути, які ж ми насправді. І якщо, читаючи цю книжку, ви замислитесь над тим, хто ви і чи почуваетесь хоча б близькими до того, що заведено називати щастям, то я відчую, що таки варто мені було записати все це... все те, що лишилося в моїй пам'яті від різноманітних зустрічей із людьми.

Іноколи я чую вислів, буцімто щастя в житті людини – не що інше, як сума відчуваних нею задовольнень. Що ж, формулювання не найгірше, у філософському стилі, – хоча, як на мене, надто воно легковажне й оманливе. Молодь ту саму думку висловлює простіше: задоволення – це єдине, що в житті насправді має сенс, і робити варто лишень те, що примножує нам хвилини задоволення.

Я з цим погодитись не можу, хоча й не збираюся заперечувати, що задоволення – явище, якого ми всі шалено бажаємо. Нема причин уникати його. Щоправда, задоволення бувають різними. Приємно підкорювати засніжені гірські вершини, перемагати себе, виконувати почесні обов'язки, отримувати заслужені нагороди. Сексуальна насолода теж є благом, благом є й витончений смак страви чи напою, особливо якщо алкоголь, уміщений в ньому, покращує наше самопочуття. Тоді чом же задоволення не може бути благом абсолютним? Гадаю, тому, що більшим від нього благом є свобода. Задоволення небезпечне тим, що легко стати його заручником; ми стаємо залежними від успіху, стаємо залежними від чуттєвих насолод. Ми втрачаємо свободу керувати самими собою. Людина, яка не може жити без задоволення, не є вільною, а отже, не є й щасливою. Крім того, з її поля зору зникають більш важливі цінності.

Крайнім прикладом життя заради задоволення є наркоманія. Наркотики, введені в наш організм, дають нам неймовірно сильні відчуття, які майже дорівнюють найбільшим духовним досягненням і тілесним насолодам. Якщо за найвищу життєву цінність визнати задоволення, в нас не буде причин відмовляти собі в наркотиках. Факт, що вони прирікають нас на ранню смерть, не матиме значення. Заради повсякчасного задоволення ми можемо погодитися на відносно коротке життя, тим паче що наркотичне сп'яніння може вплинути на наше суб'єктивне відчуття часу і розтягнути його для нас так, що мить перетвориться ледь не на вічність. Тоді чому ж ми вважаємо наркотики злом? Ну справді, чому?

Якийсь інстинкт каже нам, що життя в ненастанному наркотичному сп'янінні – не життя, а омана. Але хіба зобов'язана людина жити виключно правдою? Знов інтуїтивний здогад під-

казує мені: так, жити ми повинні з повагою до реальності. Але звідки він, цей здогад, з якого джерела походить і що означає? І чи так уже бездоганно ми цієї вказівки дотримуємося, коли страждальцеві, що конає в муках, забезпечуємо крапельницю з морфієм?

Роздуми про наркотики неминуче ведуть до іншого питання: чи має людина право розпоряджатися своїм життям? Секуляризований світ не засуджує самогубства – то чому ж він мав би забороняти наркоманові вбивати себе повільно? Пристаючи виключно на гуманістичні засновки, ми можемо сказати щось про потребу індивідів (а отже, й людства в цілому) у біологічному виживанні; але ж ми знаємо, що наша планета може обходитися й без людей. Віряни, виховані у християнській традиції, говорять у цьому випадку про природне право, тобто спільні для всіх людей інтуїтивні переконання. Інші, кому ця традиція чужа, сумніваються, чи існує те природне право взагалі. У природничо-науковій, дарвіністській парадигмі мислення є поняття інстинкту, ба навіть наказу збереження виду, захисту власних генів. Можливо, треба вдатися до цього аргументу, щоб раціонально пояснити, чому втеча в галюцинації й повільна смерть організму, викликані постійною присутністю в ньому певних хімічних речовин, є злом. У риториці католицької церкви, зокрема у промовах Івана Павла II, часто подибується згадка про цивілізацію життя, яка рахується з дійсністю, та цивілізацію смерті. Бачачи фізичну і духовну деградацію наркоманів, ми можемо на власні очі пересвідчитися, що наркотики – це омана і смерть. А отже, потрібно детальніше зупинитися на омани й замислитись, чи дійсно Істина, Добро і Краса з тріади Аристотеля являють собою абсолютні цінності, – хоча малоімовірно, що ми з нашим людським зором коли-небудь досягнемось якогось із цих трьох недосяжних ідеалів.

Крім того, треба глибше поміркувати й про смерть. Мені до рук потрапив текст албанського письменника-дисидента, який згадує, як у роки диктатури він сидів у в'язниці зі священником на ім'я Франко, котрого спершу засудили до страти, а згодом помилували і замінили смертний вирок двадцятип'ятирічним ув'язненням. Автор, сам атеїст, здивувався, що священник, будучи людиною, авжеж, віруючою, визнав себе шпигуном на користь Ватикану, щоб таким чином уникнути страти, до якої був засуджений. Письменник питає священника: «Ти ж віриш у Бога, в загробне життя і в рай, до якого ти потрапиш, – чому ж ти підписав брехливе звинувачення? Хіба страта не стала б для тебе найкоротшим шляхом до раю?» – Священник відповів: «Але ж і Христос незадовго до розп'яття молився в Саду Гетсиманським своєму Отцю, щоб той увільнив його від страждань на хресті». Отець Франко Ілія пережив ув'язнення, згодом у сані архієпископа став душпастирем усіх католиків Албанії і виконував ці обов'язки аж до своєї смерті у 1997 році. Пам'ятаю, колись я з ним побіжно познайомився. Тоді я ще не знав про розмову, що відбулася між ним та Фатосом Любоньєю,³ та навіть якби й знав – не наважився б священника ні про що питати.

Згадка про християнина, який хотів уникнути смерті, прикликає на пам'ять ісламських терористів-смертників, які скоюють замаху на невірних і демонструють здатність заради віри пожертвувати й власним життям. Після терористичного акту в Нью-Йорку американський президент назвав цей вчинок боягузливим. Гадаю, він помилявся. Віддати життя в ім'я якоїсь справи – не боягузтво, хоча ми, як потенційні жертви такої атаки, відчуваємо огиду до терориста-самогубці, який гине лише задля того, щоб знищити якнайбільше членів іншого племені чи людей іншого віровизнання. Легко засудити такі теракти з моральної точки зору, але варто пильніше придивитися до людей, які, здавалося б, не замислюючись розкидаються власним життям. Чи відрізняються вони від отця Кольбе,⁴ який віддав своє життя за іншу людину? Чи

³ Фатос Любонья (нар. 1951 р.) – албанський письменник, політв'язень, борець за права людини.

⁴ Максиміліан Марія Кольбе (1894–1941) – польський релігійний діяч, мученик і святий католицької церкви. У 1941 році, потрапивши до Авшвіца, добровільно погодився вмерти голодною смертю замість іншого в'язня, Францішека Гайовнічека, який потрапив у десятку приречених на смерть (таким чином керівництво табору збиралося покарати в'язнів за втечу одного з них). Канонізований 1982 року Папою Іваном Павлом II. Далі в цій книжці Кшиштоф Зануссі докладніше торкається особи

праві ми, припускаючи, що свідомість їхня недосконала, що нема в них ні людинолюбства, ні повноти віри, оскільки вони є фанатиками? Тут виникає необхідність замислитися над тим, що ми інтуїтивно зevamo повнотою життя, досконалою свідомістю, довершеним людинолюбством. І тоді ми натрапимо на думку: віра од віри різниться. Пам'ятаючи про це, ми повинні уникати спокуси судити інших, а от себе судити мусимо. Це все дуже непросто, і я не певен, чи зумію допомогти вам бодай зрозуміти цю проблему – адже розв'язати її повністю, далєбі, неможливо.

Розділ I

Вік мій дитинний, вік мій невинний.⁵ Юність...

«Я народився...» Так починається будь-яка біографія, хоча інформація це надлишкова (мовлячи по-вченому, редундантна): адже, коли вже я це пишу, це значить, що я живу, а якщо живу, то мусив же я колись народитись.

Народився я за три місяці до початку війни. Було це так давно, що нині вже доводиться уточнювати: Другої світової війни, а не корейської чи балканської. А от коли я кажу про це в Росії, то можу не уточнювати: для мешканців колишнього Радянського Союзу війна розпочалася 1941 року, і війна це була ніяка не світова, а «вітчизняна», – себто не було жодних союзників, не було західного фронту і програми лендлізу. Місце народження накидає людині певну перспективу історії. Чи існує в питаннях історії єдина об'єктивна істина? Нещодавно посол Російської Федерації під час публічної зустрічі Польсько-російського форуму громадянського діалогу переконано заявив, що поляки та росіяни ніколи не дійдуть згоди у поглядах на історію. Гадаю, посол висловлювався в дусі постмодерністського релятивізму – тобто виходив з того, що істини не існує. Я хочу вірити у протилежне – що вона існує, хоча ніхто не має на неї монополії. Минули роки, перш ніж ми з німцями зблизили наші погляди на історію. Можливо, і з росіянами колись вийде?

... Червень напередодні війни. Варшава, середмістя. Народився я в якійсь клініці чи то на Познанській, чи то на вулиці Емілії Плятер, а невдовзі оселився на Єрусалимських Алеях, на перехресті з вулицею Панкевича, в помешканні, що його мої батьки тільки-но найняли; в цьому ж приміщенні містилася й контора мого батька. Батько тримав будівельну фірму і виконував якісь замовлення на будівництві Головного вокзалу, що розташовувався тоді навпроти нашого будинку – там, де нині Центральний вокзал.

Батько, Єжі Зануссі, та мама, Ванда Зануссі. 1941 р.

Пам'ятаю рештки варшавського Головного вокзалу після війни: багатопверховий портал після вибуху похилився в бік Маршалковської. Солідний, либонь, був вокзал, якщо навіть в аварійному стані справляв таке сильне враження. А може, просто я був малий і тому все навколо видавалося мені великим? Мабуть, кожен пам'ятає краєвиди з дитинства, що здаються в ту пору набагато масштабнішими, ніж потім, коли вже побачиш їх із перспективи дорослої людини.

Коли мені хочеться розпочати свою біографію з дотепу, я пишу, що вродився заможним немовлям. Здається, я мав свою окрему кімнату, до якої всім слід було заходити в білих фар-

⁵ Цитата з вірша Адама Міцкевича «Полились мої сльози...» (пер. Максима Рильського).

тухах, щоб не переносити бацил. При мені була доглядальниця: я був пізньою і, схоже, дуже бажаною дитиною, коло якої надмірно упали. Кажуть, уже тоді я був наділений гучним голо-сом: він супроводжує мене все життя, і я гадаю, що користь від нього десь така ж, як і від високого зросту, – тобто геть спорадична. Щоразу, коли під час зйомок треба гукнути без мік-рофона – так, щоб усі почули, – зробити це зголошуюсь я.

Вертаючись до тих розкошеств, у яких я зустрів пору свого раннього дитинства: у вересні Варшаву почали бомбувати, і надмірним турботам про гігієну настав кінець. Коли повиходили з ладу водогони, мама в ложечці кип'ятила над свічкою воду з калюжі – можливо, саме завдяки цьому я не виріс алергіком.

З батьком. 1941 р.

Тепер я мав би сказати щось про батьків, про родину, а в цілому – про родовід. Від-коли я одружений з Ельжбетою,⁶ яка знає більш як тисячолітню історію своїх предків, я й собі силкуюся відкопати щось про коріння своєї родини. Та максимум, що я можу, це послатися на Венецію XIV століття. Історія роду Зануссі в північноіталійській провінції Фріулі веде до невеличкого замку в Порденоне (сто років він перебував у руках цієї родини, хоча не вона його збудувала, та і втримати його вона не змогла). Потім у Зальцбургу перебіжно з'являється художник доби пізнього бароко: його маленька картина висить у віденському Бельведері одразу біля входу, з лівого боку.

Далі ми переносимось у часи імперії Габсбургів: у ту пору члени родини Зануссі брали участь у будівництві залізниці, що вела від Трієста до Відня, а потім через Краків до сто-лиці Галичини – Львова, який німці називали Лембергом, а італійці – Леополі. Ось так мої предки по батьковій лінії оселилися в Польщі. Що ж до материнської лінії (дівоче прізвище матері – Невядомська), то тут відшукати вдалося небагато. Мій дід Александер народився в Сибіру, батьки його, ймовірно, були заслані туди після повстання 1863 року. Рано осиротівши, він начебто пішки прийшов у Європу. Три роки йшов уздовж залізничних колій, дістався до Петербурга, почав працювати шпалерником і за якийсь час відкрив свою майстерню – якщо вірити родинним легендам, це була невеличка меблева фабрика. Після революції його підпри-ємство вже мало філію у Варшаві, а скоріш за все, була в нього та філія й раніше: адже моя мати народилася у Варшаві в першому десятилітті минулого сторіччя. Померла вона нещодавно, проживши майже сто років.

На зустрічах із публікою я охоче переповідаю різні родинні перекази. Я сценарист, тому з легкістю вигадую подробиці, покликані загострити драматизм описуваного. Славна історія предків осяває нас промінням чужої слави, та хвалитися цим, по суті, суєтно: адже в тому, що звершили наші предки, немає жодної нашої заслуги. Натомість це накладає певні зобов'я-

⁶ Ельжбета Ідалія Грохольська-Зануссі (нар. 1940 р.) – представниця старовинного графського роду, дружина Кшиштофа Зануссі.

зання: виходить, що люди, які жили до нас, визначили в родині модель і стандарти поведінки, окреслили висоту прагнень, довели свою повагу до цінностей, які ми поділяємо.

Та мене водночас і щиро смішить, і щиро засмучує снобізм тих, хто намагається вивищитися, підкреслюючи своє шляхетське походження, спорідненість з аристократами, гріючись у промінні заслуг предків. Це реакція на постійний суспільний пресинг у ПНР: тоді людям накидали думку, що традиція не має жодної ваги і треба викреслити її з пам'яті. Те саме діється за океаном. У Сполучених Штатах відшукувати своє коріння стало модним лише у 1960-х роках, причому й донині в американській ментальності всі ці речі не вкоренилися. Якщо чистильник взуття може стати мільйонером – про історію можна забути.

З мамою. 1941 р.

То про що ж усе-таки варто пам'ятати? Про те, що в собі ми носимо гени предків, що в чомусь ми на них схожі, що в родинах, бува, повторюються схожі рисунки долі, схожі конфігурації почуттів – ніби стилістичні фігури. Окидаючи оком життєписи наших двоюрідних дідів, ми раптом можемо виявити, що в цьому світі жили схожі з нами люди, що життєві вибори, які робили вони, подібні до тих, які стоять і перед нами. Варто знати, якими були наслідки їхніх рішень, знати, що їх губило, а що рятувало. Це знання може знадобитись і в нашому житті. Саме тому варто розпитувати своїх дідів, бабусь, тіток, дядьків, двоюрідних братів-сестер, як їм замолоду жилося, які сумніви їх терзали і як вони оцінюють зроблені колись вибори з перспективи всього життя. Скоріш за все, історії, почуті у відповідь, будуть почасти вигаданими, та якщо підходити до них із дещицею критицизму, то докопатися до істини цілком можливо.

Я сам з історій своїх предків скомпонував чимало сценаріїв, і мені байдужісінько, якою мірою ті історії, що дійшли до моїх вух, правдиві, а якою перекручені: головне – щоб вони були цікавими і щоб я міг з них зробити висновки. Була в мене (нібито) дуже вродлива, багата, а на додачу й вельми розумна кузина; відбувалося те все ще до Першої світової війни. Навколо неї крутився натовп чоловіків, яких приваблювала чи то краса її, чи то маєтність (а можливо, і перше, і друге). Вона ж, пречудово усвідомлюючи, що всі ці кавалери не рівня їй ні розумом, ні вдачею, проганяла їх усіх к лихій годині. В сім'ї подекували: така собі зроду мужа не знайде. А вона таки знайшла. Одружилася з маловідомим поетом – чоловіком одухотвореним, шляхетним, байдужим до грошей. З ним вона могла ділитися своїм переживанням прекрасного, а це було для неї найважливішим. На жаль, невдовзі після весілля молодий поет помер від скоротечної форми сухот, і навколо скорботної вдови знову закружляли юрмиська шанувальників. Вона лише відмахувалася від них, наче від комарів. Та нарешті чаша переповнилася, й кузина дала згоду на повторне заміжжя. Після масштабної підготовки настав день весілля; у варшавському кафедральному соборі назбиралося повно вершків суспільства, й у всіх на очах під час церемонії наречена на запитання ксьондза, чи згодна вона взяти цього чоловіка за мужа, відповіла: «Ні».

Коли я писав сценарій до свого фільму «Контракт», мені згадалася ця легенда, і я відтворив її в іншому, сучаснішому суспільному контексті. Й хоча тут я все обернув на жарт, надихнула мене на цей сюжетний поворот історія моєї кузини – кузини, якої я, на жаль, ніколи не знав особисто, бо померла вона ще до того, як я народився.

Тож, якщо буде на те ваша ласка, пропоную ознайомитися з фрагментом сценарію фільму «Контракт». Фільм час від часу крутять на різних телеканалах, і, здається, він знову набув актуальності, хоча йдеться в ньому про занепад середнього класу в ПНР. Пригадую, саме це колись обурило одного амбітного критика, який нині став дуже модним драматургом; це він свого часу написав на мене першу в моїй кар'єрі рецензію у стилі доносу. На щастя, то вже була доба першої «Солідарності» й влада мала інші проблеми – їй було не до мого фільму.

Грають: Тадеуш Ломніцький, Майя Коморовська, Магда Ярош, Кшиштоф Кольбергер, Зофія Мрозовська, Леслі Карон, Беата Тишкевич, Ніна Андрич та інші.

[# «Контракт»]

Сцена приблизно в середині фільму, після тривалої підготовки до весілля. Йде вінчання в костелі. Цивільний шлюб уже взято.

Костел. Б'ють дзвони, палають свічки. Настрій піднесений. Серед гостей – учорашні свідки і пані Ольга з трьома танцівниками балету; друг нареченого; кільканадцять зовсім різних людей, зокрема Няня і добросерда бідна сусідка з оселі напроти. Врочисто лунає звук органа. На хорах співає екзальтована дама. Неуважний ксьондз плутає картки з іменами. І ось лунає сакраментальне запитання:

Ксьондз: Ти, Пьотре Філіпе, і ти, Ліліано Маріє, чи згодні ви з власної волі, ніким не силувані, поєднатись у священному таїнстві шлюбу?

Пьотр: Так.

Лілька: Ні.

Ксьондз (нетямковито): Що?

Лілька: Не згодна. Дякую... Вибачте, панотче.

Лілька, подумки гарячково шукаючи, який жест буде зараз доречним, цілує ксьондзові руку, після чого мерці розвертається і йде геть. Швидко пройшовши костел, хапає з рук водія пальто і вибігає надвір. Пьотр якусь мить стоїть зацікавлений, а тоді кидається навздогінці. Органіст-роззява починає грати марш Мендельсона, та спиняється на середині, бачачи, що обряд вінчання перервано.

Пані Ольга стоїть у дверях; без окулярів вона погано бачить; здивована, починає поздоровляти Дороту, сплутавши її з матір'ю нареченого. Ніна хихотить. Свен та Пенелопа по-англійськи обговорюють, які швидкі в Польщі весілля.

Натовп гостей з Адамом і Болеславом на чолі рушає за молодятами на подвір'я костелу. Старенька бабуся збирає залишки розкиданих квітів.

Лілька біжить уздовж дороги, пробігає автобусну зупинку, бачачи, що люди ловлять попутні машини.

Коли Пьотр вибігає з костелу, Лілька вже зникає за поворотом. Пьотр вертається. Підскакує до батька.

Пьотр: Дай ключі!

Адам дає йому ключі разом з документами на авто. Пьотр іде. Адам намагається взяти під контроль ситуацію перед костелом.

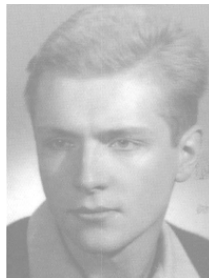
Адам: Шановні, я оголошую всім і кожному: нічого особливого не сталося. Як то кажуть, милі посваряться – ще краще помиряться. Просимо всіх до нашого дому. Це всього кілька кроків звідси. Хто без машини, хай іде пішки. Прошу ласкаво!

Розгублені гості не знають, що робити. Адам ходить від одного до іншого, всміхаючись дедалі впевненіше. Він випромінює оптимізм і почуття глибокої внутрішньої рівноваги.

Адам: Нічого особливого не сталося. Просимо всіх. Лише кілька кроків.

[.]

Поміркую ще про родинні легенди, з яких виростають сценарії. Таких легенд у мене чимало, і правда в них змішана з вигадкою. Узяти хоч би діда – шляхтича з Сибіру (а може, він був і простим селянином з-під Груйця), який крокував собі вздовж залізничних колій... Розповідали, що дід до кінця свого життя не позбувся російського акценту, бо в оті три роки, поки йшов до Європи, не мав з ким розмовляти польською. Обидва мої діди говорили з акцентом. У роки міжвоєнної це був, висловлюючись нинішнім молодіжним сленгом, повний облом. Тут країна в ейфорії від ледь-ледь здобутої незалежності, а в мене один дід (по лінії матері) говорить на російський манір, а другий (батько мого батька) – на італійський... Звісно, знаю я про це виключно з сімейних переказів, але наслідки цього відбилися й на мені особисто. Змалечку я, взуваючись на свого батька, говорю по-польському перебільшено правильно. Правильність не може викликаєти осуду, але перебільшеною бути може. За цю свою безпомилковість я дістав чимало нагород, зокрема й звання Майстра польської мови.⁷

Кишиштоф Зануссі – студент фізичного факультету Варшавського університету (1955–1959).

Під час зйомок «Захисних кольорів». 1976 р.

⁷ «Майстер польської мови» – польська громадська ініціатива, метою якої є популяризація польської мови і нагородження людей, які заслуговують на відповідне звання. Кишиштоф Зануссі здобув це звання 2003 року.

Та зазнав я у зв'язку з цим і поразки. Коли я був на другому, здається, курсі і грав у різних студентських театрах, до мене дійшла чутка про те, що організовують експериментальне телебачення і шукають для нього спікерів (сьогодні ми частіше називаємо їх ведучими). Звісно ж, я зголосився до участі в конкурсі, гадаючи: якщо пройду – матиму чудове джерело заробітку; до того ж мені здавалося, що в університеті ніхто про це не дізнається, бо на всю Варшаву було тоді заледве кілька тисяч телеприймачів – у так званих впливових персон та в клубах так званих силових відомств (хто-хто, а ці завжди мали доступ до сучасної техніки).

На жаль, я хоч і дійшов до фіналу, та в фіналі програв, та не абикому, а Янові Сузіну,⁸ який натовді вивчав архітектуру, а пізніше уславився як улюбленець публіки. Програв я, бо підвела мене якраз моя вимова – надміру правильна, а отже, штучна. Мені й досі не вдалося її змінити.

Був у мене й ще один пов'язаний з цим епізод. Колись я публічно – у ЗМІ – зізнався, що, хоч я й чую іноді похвали, та все ж не люблю своєї манери говорити, сам відчуваю цю штучність, що криється за старанністю, і знаю, що деколи це звучить претензійно. Коротше кажучи, сам я не люблю в собі того, за що мене часом хвалять. У 1990-ті роки відомий сатирик, пан Войцех Манн, запросив мене на свою телепрограму й на очах у глядачів запитав, чи правда те, що мені не подобається моя манера говорити. Я відповів, що так і є. Тоді він припустив: може, в такому разі я волів би помовчати? Я кивнув. «То помовчмо», – запропонував він. І на якийсь час у студії запанувала тиша. Нарешті пан Манн поцікавився, чи добре мені мовчалося. «Чудово», – зізнався я, й на цьому моя участь у програмі була завершена. Мовчання – золото, як каже прислів'я; але точно не в засобах масової інформації! Жарт пана Манна був спрямований не проти мене, а проти мас-медіа. Без сумніву, це був зухвалий жарт. Пан Манн був тоді настільки популярним, що міг собі дозволити багато чого.

Кишиштоф Зануссі – студент другого курсу Лодзинської кіношколи. 1963 р.

Вертаючись до дитинства, хочу принагідно поставити кілька питань загального характеру, відповідей на які я сам не знаю й донині. Якою мірою дитинство визначає наше подальше життя? Чи, ввібравши щось ізмалку, ми потім довіку несемо в собі ці звички? Чи навпаки – ввійшовши в пору зрілості, робимо свої вибори, користуючись свободою, яку ця зрілість нам дає? Розхожа думка, насичена фрейдистськими ремінісценціями, трактує нас як заручників дитинства. Чи ми такі, якими хоч-не-хоч бути мусимо? Чи такі, якими бути хочемо? Якою мірою людина вільна, а якою – напередзадана умовами? Дев'ятнадцяте століття мало говорило про напередзаданість; століття двадцяте, навпаки, дедалі менше говорило про свободу. Що принесе нам двадцять перше – століття, в якому ми дедалі глибше пізнаємо таємниці неврології та механізми, на яких базується наше психічне життя?

«Вік мій дитинний, вік мій невинний» – так принаймні описує дитинство Міцкевич. Я про своє нічого подібного сказати не можу. Йшла війна. Для дитячого погляду війна постає таким самим кошмаром, як і для дорослих очей, але дитина з її вразливістю фіксує в пам'яті

⁸ Ян (Зенон) Сузін (1930–2012) – популярний польський телеведучий, за освітою архітектор.

інші елементи. Я написав кіносценарій, побудований навколо незвичайного епізоду, який міцно вкарбувався в мою пам'ять, хоча було мені заледве чотири роки. Це була історія про першу несправедливість, яку я спізнав у своєму свідомому житті.

Я на самоті грався на меблевому складі при дідовій майстерні. Дід на той час уже помер, мамині брати також, і саме на маму лягла вся відповідальність за родину (батько був далеко, здійснював будівельні чи дорожні роботи десь біля східного прикордоння Польщі). Торгівля меблями під час війни переживала занепад – хіба що зрідка щось купували фольксдойчі або корінні німці, які працювали в Польщі. Усі мамині родичі були діячами підпілля; саме через це й загинув мій дідусь і дядьки по матері. В мамі до війни були подруги-єврейки. Одна з них задумала втекти з гетто. Мама приготувала для неї сховок у приміщенні без вікон біля меблевого складу, в якому мені дозволяли гратися. Ясна річ, про ці таємні плани я нічогісінько не знав, тож, почувши якісь голоси за стіною, вирішив, що треба попередити маму.

Тут я наведу маленький фрагмент сценарію, який, утім, не пояснює, в чому саме полягала моя велика драма. У сховку перебували геть незнайомі мені євреї: мамина подруга під час утечі загинула, а перед смертю дала своїм товаришам адресу, де сподівалась переховуватися сама. На цій драмі я побудував сюжет фільму, який мені у 1980-ті роки замовило Бі-Бі-Сі. Проект не був зреалізований – на заваді стали якісь маловажливі причини: хтось вирішив, що тема Голокосту вийшла з моди, хоча зовсім скоро Спілберг із великим успіхом зняв «Список Шіндлера». А мені залишився вже не потрібний сценарій, віддрукований у вигляді книжки. У ньому чітко відтворено мій спогад про втрату довіри до матері. Мати вперше розчарувала мене. Вчинила зі мною несправедливо. Не дала мені змоги довести мою правоту. Згодом, коли минули роки і війна була далеко позаду, я нагадав матері цю історію, а вона вперше попросила в мене вибачення. Вона сказала, що змушена була вчинити так, хоча вповні усвідомлювала, що кривдить мене, підриваючи мою дитячу довіру.

[# «Темні окуляри»]

Меблевий склад. Сутінки. Хлопчик грається на самоті. Вишукує карнизи і розставляє їх частоколом, роблячи це з таким грюкотом, що стривожена мати виходить із конторки – подивитися, в чому справа.

Мати: Що ти накоїв? Тут усе гаразд?

Хлопчик відповідає не відразу. Підходить ближче до матері й говорить пошепки, наче звіряє їй велику таємницю:

Хлопчик: Ми готуємось до штурму!

У глибині конторки можна побачити клієнтів: офіцера вермахту, якусь молоду жінку та цивільного.

Сховок для євреїв у приміщенні за складом, кімната без вікна. Згідно з рішенням матері, тут поміняли місцями день з ніччю: вночі не сплять, відпочивають удень. Натан хропе в кутку на матраці. Синочок Сарі та Ісаака всміхається крізь сон: йому ввижаються якісь радісні картини, далекі від світу, в якому вони живуть. Шимон спить неспокійно – дається взнаки досвід лікаря, якого багаторазово будили під час нічних чергувань у лікарні.

Аарон не спить – здійснює якісь рухи, схожі на акробатичні. Лише наступної миті вдається розгледіти, що він готує зашморг, щоб повіситися. Підсвічує собі сірниками – їхні спалахи вихоплюють у темряві почергові картини, що вказують на етапи його дій. Аарон уже близький до виконання свого задуму, але тут ненароком итовхає сонну дитину. Дитина розплющує очі й дивиться на чоловіка, який стоїть під стелею на піраміді із зіставлених

столиків та ящиків. У виразі його обличчя – передсмертна напруга; у світлі сірника це обличчя здається ще більш несамопитим.

Бачачи це обличчя, хлопчик від усмішки переходить до крику. Прокидається Сара. Підхоплюється на своїй постелі Шимон. Сірник гасне. Якусь мить у всіх в очах стоїть враження від побаченого: силует чоловіка, що вже почав надягати зашморг собі на шию і був готовий до стрибка. Шимон миттю зривається з місця і звалює всю цю піраміду з меблів, так старанно зведену Аароном. Лунає крик – наче на всіх присутніх кинувся демон. Натан запалює сірника, а від нього – свічку.

Аарон знову кричить, забувши про вимоги конспірації.

Аарон: Облиште мене! Я маю право! Не хочу жити!

Шимон б'є його кулаком по шиї. Штурханина. Чути гучний стогін Аарона.

Аарон: Свою ампулку я віддав Міріам. У мене більше нема отрути, бо ти мені відмовив.

Сара: Ша! Я чую голоси!

До конторки вбігає хлопчик, який грався на складі.

Хлопчик (кричить): Мамо, мерщій сюди! Тут злодії!

Мати (пильно дивиться на нього): Ти брешеш. Більше я тобі не дозволю гратися на складі.

Клієнти здивовано спостерігають, як мати відводить хлопчика в сльозах до лазнички – це його покарання. Вертається звідси усміхнена, ніби нічого не сталося. Виймає з письмового столу пляшку коньяку, розставляє чарки і пропонує тост.

Мати: За вигідну співпрацю!

Жінка, що супроводжує офіцера вермахту, попервах віднікується, та врешті-решт усі підносять чарки й цокаються.

Офіцер вермахту: Prosit!⁹

У лазничці заплаканий хлопчик дивиться у вікно на віддалені кам'яниці, що видніють ген-ген за будинками з протилежного боку муру, який відокремлює місто від гетто.

[.]

Цей фрагмент нагадує мені про інший фільм, який мені, на щастя, вдалося зняти. На нього мене також надихнули враження воєнного часу, але всі деталі й обстановку оповіді я ушляхетнив, створивши в німецької публіки кінця 1970-х (а в той період відносини з Федеративною Республікою Німеччиною були шорсткими й непростими) образ «великопанської» Польщі, країни з глибоко вкоріненими культурними традиціями. Насправді ж тло цього сюжету було доволі непоказним. Під час Варшавського повстання ми тіснилися у підвалах будинку на Єрусалимських Алеях, напроти недобудованої, але вже відкритої будівлі вокзалу. Вокзал був об'єктом обстрілів, а в нашому будинку володарем життя і смерті був молодий симпатичний німецький офіцер, якому явно подобалась моя мама. Вона ж, зі свого боку, використовуючи його люб'язність, домоглася для себе права навідувати наше помешкання, з якого вона раз у раз забирала те, що могло знадобитися нам для виживання. Якось під час такого «санкціонованого» навідування ми принагідно змогли побачити здалеку фігуру мого батька, який, за попе-

⁹ Будьмо! (Нім.).

редньою телефонною домовленістю, о певній годині виліз на дах будинку, в якому він випадково опинився на момент початку повстання (він був інвалідом, у нього не рухалася рука, тому в Армії Крайовій він не служив). Вас дивує, що під час Варшавського повстання можна було користуватися телефонами? Мені пригадується, що в перші кілька днів це було можливо.

У сценарії, дія якого розгортається в польському маєтку, оприявнюється мотив культури, яка єднає людей навіть попри війну. Культури, яка може й ошукувати: адже міжнаціональний конфлікт тягне за собою наслідки у моральній сфері. Той, хто погодився бути окупантом, уже не може бути другом.

Грають: Майя Коморовська і Мат'є Кар'єр.

[# «Нічні шляхи»]

Ніч. Фрідріх (молодий офіцер вермахту) виходить надвір – запалити останню перед сном цигарку. В освітленому вікні фліхеля сидить Ельжбета (шляхтянка, спадкоємиця маєтку) і грає на трохи розладнаному піаніно. Грає вона одну з прелюдій Шопена – оту, що звуть «дощовою»: сумну, задумливу. Фрідріх підходить до вікна. Ельжбета грає не дуже вправно – видно, що вона давно не сідала за піаніно. Грає з пам'яті, на якійсь музичній фразі запинається, шукаючи потрібний акорд.

Фрідріх (унівголоса): Здається, до-дієз.

Ельжбета здивовано зводить очі.

Фрідріх: Так мені пригадується (всміхається). Колись я грав цю прелюдію: там соль, а потім до-дієз.

Ельжбета (холодно): Дякую.

Фрідріх (галантно): Чи можу я попросити дозволу послухати ще? (Він стоїть, спершись на підвіконня біля частково прочиненого вікна.)

Ельжбета: Дозволу? Авжеж, попросити ви можете, але навряд чи його дістанете.

Фрідріх: То ви не зробите мені такої ласки?

Ельжбета: Я? Але ж просити ви мусите не мене. Ви не впізнали, що саме я грала?

Фрідріх: Це була одна з прелюдій.

Ельжбета: Шопена. Ви мали б знати, що ваш земляк, генерал-губернатор Франк заборонив музику Шопена на території Генеральної губернії. Не можна ні грати, ні слухати. Бути не може, щоб ви цього не знали.

Фрідріх (розгублено): Певна річ, ідеться про публічне виконання.

Ельжбета вибухає сардонічним сміхом.

Ельжбета: Як же по-німецькому це звучить! Оця ваша заувага. Ви за освітою юрист?

Фрідріх: Ні.

Ельжбета: Тоді ще гірше. Очевидно, воно в вас у крові, це особливе відчуття права, яке не заважає вам брати участь у крадіжці наших коней.

Фрідріх (обурено): То була реквізиція!

Ельжбета: Я очікувала, що ви так скажете! Чим же вона відрізняється від грабунку?

Фрідріх: Польща програла війну!

Ельжбета: Не війну! Кампанію. А війна досі триває, і ми з вами – по різні боки фронту. Що, мені зачинити вікно, щоб ви зрозуміли, що наша розмова недоречна?

Ельжбета підводиться, готова виконати озвучену погрозу. Фрідріх віддає честь і вертається до палацу. За мить знову лунають звуки прелюдії. Впоравшись зі складним акордом, Ельжбета грає – дедалі пристрасніше, неначе бажаючи викинути з себе весь гнів, викликаний розмовою.

[.]

Тут, можливо, слід дати коментар, який забігає в майбутнє. У моєму фільмі спогади дитинства були всього-на-всього далеким відлунням; актуальним для мене було дещо інше. Пишучи сценарій, я уявляв себе в ролі німця. Звучить парадоксально, але ж тоді я був капралом запасу військ Варшавського пакту, і під час навчань нам утовкмачували в голови, що ми будемо «визволяти Захід». Нам, полякам, мала випасти місія «визволяти» данців. Я знав іноземні мови, тож розумів, що потраплю до якогось штабу як перекладач; а в Данії у мене були друзі, тож я собі уявляв той реальний вибір, що постав би переді мною в разі війни: або скінчити самогубством, або змиритися з тим, що я буду – культурно і максимально делікатно – чинити насильство.

І ось іще *postscriptum* до *postscriptum*. «Нічні шляхи» багато разів показував німецький телеканал ARD. У Польщі ж фільм показали лише після падіння комунізму: до цього вважалося, що Федеративна Республіка Німеччина має зображуватися виключно як країна неспроможна засудити нацизм, а мій фільм – так мені сказали – таке уявлення руйнував.

У дев'яності роки я отримав несподіване запрошення до замку Оденталь, назва якого – з моєї примхи – фігурує у фільмі. Господиня замку, княгиня Ірина цу Зайн-Вітгенштайн, хотіла в моїй присутності влаштувати для друзів показ цього фільму на проекторі з відеокасети. Я прибув на цей показ, не здогадуючись, що в першому ряду сидітиме син Йоахіма Ріббентропа, гітлерівського міністра закордонних справ, повішеного в Нюрнбергу. В моїй свідомості спливали чутки, буцімто син був свідком страти батька, а сама страта була особливо моторошною: американський доброволець, який зголосився бути катом, не мав відповідного досвіду, і з його провини стратенець довго задихався в зашморгу й не міг померти... Я так і не зрозумів (і досі не знаю), котрого саме з синів Ріббентропа я тоді зустрів. Знаю лишень, що цей чоловік багато разів публічно засуджував свого батька, і запрошення його на цей захід було актом глибоко продуманим. І попри все це – я не міг позбутися нав'язливої думки: в такому ось замку, в атмосфері високої культури, я собі можу вести вишукані розмови з людиною, чий батько як міністр зробив усе, щоб мене не було на світі.

Я часто замислююся: яким є зв'язок культури з моральністю? Чого варте захоплення красою, якщо воно сусідить із ненавистю та погордою? Хто мені в житті ближчий – чесний невіглас чи витончений злочинець? Про це й був мій фільм, що його я тоді, у 1970-ті роки, адресував західній публіці; сьогодні ж він, схоже, є актуальним і у відриві від декору доби окупації.

Я ні слова не сказав про те, якими були мої батьки. Мені завжди бракувало сміливості писати про них, хоча їх давно вже нема серед живих. Мій батько фігурує в багатьох моїх сценаріях, насамперед у «Родинному житті», де він є ключовим персонажем (коли я запросив його на перегляд, він геть не впізнав себе – а може, лишень удавав, що не впізнає?). Батько був душею товариства: безпосередній, по-середземноморському емоційний – моя протилежність, а водночас і мій взірець, і мій опонент. Ми з батьком любили один одного, але стосунки між нами бували шорсткими, небезконфліктними – втім, так зазвичай і відбувається, коли син у батька лише один. Батько був розчарований тим, що я не пішов в архітектори: він вважав, що

це мій обов'язок – продовжити династію будівельників... А в моєму дитинстві батько читав мені книжки: у п'ятирічному віці я слухав «Пана Тадеуша», який нітрохи не викликав у мене нудьги, хоча «Козлик Матолек»¹⁰ усе одно подобався мені трохи більше.

Мама була людиною ще дивовижнішою. Вона любила мене довершеною любов'ю – поблажливою і критичною водночас. Завдяки їй я уник життєвої катастрофи. Коли я у студентські роки сильно закохався, вона, розуміючи, що об'єкт для свого почуття я обрав невдало, втримала мене від одруження... Пишучи «невдало», я вдаюся до евфемізму, за яким насправді криється справдешня драма. Дівчина, яку я покохав, привабила мене своєю неординарністю. Невдовзі виявилось, що причиною цієї неординарності було психічне захворювання.

Минуло багато літ, і інший мій вибір мати підтримала. У зрілому віці вона мусила поступитися роллю господині дому моїй дружині. Мешкала мама з нами, до останніх своїх днів у всьому нас підтримуючи.

Коли я думаю про те, чим завдячую своїм батькам, мені хочеться написати: усім. І усвідомлюю я це тим глибше, чим більше зустрічаю людей, до яких доля була менш ласкавою, біля яких не було нікого, хто міг би пояснити їм, як улаштовано світ і чим різниться добро від зла. Я міркую про це, щоб стримуватися й не засуджувати людей, які мені здаються втіленням зла, хоча й мають досить невинний вигляд: вони просто не знають, що саме є злом, і поширюють зло, переконані, що чинять нормально.

Образи моїх батьків часто з'являлися в моїх фільмах, і батько навіть частіше: з ним я вдавався у полеміку, його вислови цитував, якісь його манери передражнював, а потім тремтів, коли він приходив на прем'єру. Та щоразу повторювалося те саме: себе батько не впізнавав, хоча інші мої персонажі нагадували йому когось із кола наших знайомих або родичів.

Батько в образі авторитарного патріарха з'являється в багатьох моїх фільмах: це й «Родинне життя», і середньометражна «Роль», і «Парадигма» (тут його грав Вітторіо Гассман). Макс фон Сюдов у «Дотику руки» теж грає чоловіка, схожого на мого батька. Та найближчий до батька образ вийшов усе-таки в «Родинному житті». Там батька грає Ян Кречмар, а бунтівного сина Віта (себто трошечки й мене...) – Даніель Ольбрихський. Інші персонажі: Белла, Вітова сестра (Майя Коморовська), тітка (Галина Миколайська) і Марек, друг блудного сина (Ян Новіцький), – являють собою суміш багатьох прототипів.

[# «Родинне життя»]

Самісінький початок 1970-х років. Дім на межі розпаду належить довоєнному промисловцеві, який мешкає з дочкою та сестрою. У гості приїхали Віт і Марек.

У їдальні чекають батько і Віт, уже готові сідати до столу. Батько вказує гостеві його місце. Віт сідає напроти Белли, ще один прибор чекає на тітку, яка саме готує чай. Залишки вишуканого сервізу і весь церемоніал початку вечері контрастують зі скромним меню: сир, масло, хліб, консерви та помідори. Батько поспішає виправдатися в очах Марек.

¹⁰ Козлик Матолек (Koziołek Matolek) – персонаж одного з перших і найвідоміших польських коміксів, створеного 1933 року. Нині – культовий образ польської дитячої літератури.

Батько: Ви даруйте, що все так по-спартанському, але дружина за кордоном, і без неї все господарство трохи просіло... *(До тітки, що саме ввійшла, несучи тацю з чаєм.)* Ядзю, сідай нарешті, годі крутитися. Постав на стіл щось алкогольне. В нас гості!

Віт кидає пильний погляд. Тітка, децю зволікаючи, але не ронячи ні слова, тягнеться до серванта. Завважує, що ненароком забула в замку ключ, і бачить дві ще вологі чарки. Виразно дивиться на батька, однак він не звертає на неї уваги – частує гостя помідорами. Тітка розставляє чарки, обминаючи батька, який тягнеться до пляшки і наливає.

Марек *(намагається протестувати):* Я за кермом!

Белла: До завтра протверезієш.

Марек уже й сам певен, що залишиться на ніч, та про людське око все повторює:

Марек: Після вечері я маю їхати! Не можу ж я справляти вам клопіт.

Батько: Не морочте мені голови, місця в нас достатньо, куди ви поїдете проти ночі? Поїдете собі вранці.

Марєкова чарка вже повна. Віт свою накриває рукою.

Віт *(до батька):* Ти ж знаєш, що я взагалі не п'ю.

Батько: Не розумію. *(Ставить його чарку перед собою й наливає.)* За здоров'я гостей, пане Марєку!

Белла перехилиє чарку до дна.

Белла *(впівголоса, до Віта):* Здається, сьогодні тато влаштує нам концерт.

Батько почув.

Батько: Повтори голосніше.

Белла *(ніяково сміється):* Секрет.

Батько: У компанії не секретничають. Повтори, що ти сказала.

Батько явно міняється під впливом алкоголю. З чемного світського пана він перетворюється на впевненого в собі, сповненого стихійної сили чоловіка, який може бути небезпечним.

Белла *(з викликом):* Я переймаюся тим, що нас сьогодні чекає.

Батько: Ах, ти переймаєшся. *(Раптово обертається до Марєка.)* Ця дівчина вічно нещасна. Завжди хтось її кривдить. Вона вам, либонь, казала, що сиділа у в'язниці...

Белла вмить серйознішає.

Белла: Облиш, тату...

Батько: Я лишень питаю, чи говорила ти про це. Я ж не кажу, за віщо.

Белла: Ти теж сидів, тату, одразу після війни.

Батько *(до Марєка, наче розповідаючи старий анекдот):* Дійсно, сидів, майже два тижні. Для профілактики, так би мовити... *(Марек не розуміє, що цей старий має на увазі.)* Під час націоналізації. Тоді саджали всіх гамузом – боялися саботажу. *(Марек усе одно не розуміє. Батько дивується.)* Хіба Віт вам не казав, що ця скляна фабрика належала нам? *(Марек, приголомшений, слухає, а батько веде далі, наче сів на свого улюбленого коника.)* Бачите, мій прадід, Альфред Браун, був дисидентом і емігрував до Польщі через релігійні переслідування. Заснував тут майстерню...

Белла *(сміючись, перериває його):* Замкнене коло. Спочатку була майстерня, і наприкінці теж майстерня. *(Марек не зрозумів цієї зауваги. Белла йому швидко пояснює.)* Нині тато теж має майстерню.

Батько неохоче пристає на її пояснення. Вертається до обірваної оповіді.

Батько: Тож Альфред домігся такого успіху, що наприкінці життя вже брав на роботу більш як двадцятьох людей. *(Показує на світлинку, що висить над піаніно.)* Ось там ви побачите, який вигляд мало підприємство у середині минулого сторіччя. *(Робить ковток чаю, відставляє блюдо і тягнеться до люльки.)* Далі справу вів дід Влодзімеж. Він розбудував фабрику настільки, що брав на роботу вже більш як п'ятсот людей, робив скляні прикраси і кришталевий посуд. І, всупереч тому, чого вас сьогодні вчить марксистська теорія, не був експлуатором.

Віт: Дід, може, й не був, але система в цілому...

Батько зверхньо-поблажливо всміхається, знову наповнює чарки і продовжує розповідь, звертаючись виключно до Марека.

Батько: Я до війни починав був виробляти лабораторне скло: високотопкі сплави, кислототривкі... купив шведську ліцензію... *(не виголошуючи тосту, випиває половину чарки)*... а вони тепер розбудовують цех жаротривких сплавів і теж багато експортують...

Белла, якій нудно це слухати, трохи відвертається від столу й однією рукою бренькає по клавіатурі піаніно, видаючи акорди в ті моменти, коли батько в своєму монологі робить павзи.

Батько:...у Швецію... *(акорд)*...бо жаротривкий сплав сьогодні – це основа всього... *(акорд)*...без нього не обходяться навіть космічні супутники... *(знов акорд)*. Белло, припини! *(грімає)* Піаніно не настроєне.

Белла однією рукою виконує пасаж по всій клавіатурі. Вона привернула до себе увагу і задоволена цим. Іронічно дивиться на батька.

Белла *(до Марека, конфіденційно):* Тато був предтечею найновіших здобутків техніки.

Вона знову вибухає дурним, образливим сміхом і знову робить пасаж по всій клавіатурі. Батько раптовим рухом зачинає піаніно – так, що Белла ледве встигає прибрати руки. На мить залягає тиша. Батько знову спокійно звертається до Марека.

Батько: Мої діти живуть безглуздо. Ось і Віт також...

Марек почуввається зобов'язаним запротестувати.

Марек: Віт – блискучий фахівець, його надзвичайно цінують... вам про це, либонь, не відомо, але...

Віт *(з досадою перериває Марека):* Не старайся ти так...

Батько сумно киває і впадає в апатію. Сидить замислений, наче нетутешній. Белла це помічає і, користуючись хвилинною безкарністю, ніби маленька неслухняна дівчинка, знову тихенько розкриває піаніно і починає впівголоса читати, акомпаніюючи собі однією рукою.

Белла: Я прагну у вогонь, туди, де збляклі тіні, / У безмір небуття занурившись пречистий, / Спізнали благодать, що неприступна сущим; / о вічний дух вогню, лише в тобі спасіння. *(Зосереджено дивиться на батька, та він не реагує – задумано розглядає люльку і мовчить. Белла, розчарована, обертається до Марека.)* Ну, як тобі це подобається?

Марек: Я в таких речах нічого не тямлю.

Белла *(не здається):* Ну, школу ж ти закінчив, то й скажи, що поет мав на увазі. Ось, наприклад: «о вічний дух вогню»... Це нелогічно, правда? Та в поетів по-різному буває. Як гадаєш, хто це написав? Байрон? Словацький?

Шопенгауер? *(Марека смішить цей зіставний ряд.)* Орієнтальні мотиви: смерть і очищення... хто це може бути? *(Батько зводить стомлені повіки. Белла децю ніяковіє.)* Ну ось, тату, він не знає, хто це написав.

Бачачи серйозне обличчя батька, Белла також серйознішає. Батько дивиться на неї так, наче отямився з летаргійного сну.

Батько: Це я написав.

Белла розуміє, що засмутила батька, та силкується й далі жартувати.

Белла: Врешті-решт, соромитись нема чого...

[.]

Я процитував досить довгий фрагмент сценарію, бо він, сподіваюся, добре ілюструє те, що я виніс зі свого дитинства: пам'ять про якийсь далекий світ, де все було влаштоване інакше. Мій батько був підприємцем і до війни трохи схилився до лівих поглядів, зокрема мав почуття відповідальності за своїх робітників (одного з них він власним коштом вивчив на інженера, і після війни вони стали колегами). Однак до комунізму він завжди ставився вороже, оскільки вважав, що ця система служить чиновникам, а не робітникам і селянам. До того ж був він доволі запальний і казав уголос те, що думав, а за це в першій половині 1950-х років доволі часто потрапляв під арешт. Зазвичай його затримували лише на кілька днів; одного разу він просидів кілька місяців – за якісь там зловживання на будівництві, за що йому врешті-решт навіть не пред'явили обвинувачення. Я тоді вже був студентом; пригадую, як я відвідував його у в'язниці на Мокотові. Мені запам'яталася тодішня батькова безпорадність. За ґратами він розгубив увесь свій авторитет, став беззахисним і смиренным; я співчував йому, але в глибині душі почувався розчарованим. Удома батька називали левом – нібито за буйну шевелюру, але насправді за те, що був він владний, наче цар звірів; у тюрмі ж він був жалюгідним, немовби лев у клітці.

Ян Новіцький, Кишиштоф Зануссі та Ян Кречмар на зйомках фільму «Родинне життя». 1970 р.

Сьогоднішній читач не зрозуміє, як у 1950-ті роки можна було потрапити під арешт і чому могли затримати інженера середніх літ, який працював на державному будівництві. В моїй пам'яті лишилася історія про візит делегації радянських будівельників. Було це взимку, і коли бетонували перекриття, свіжий бетон прикривали циночками, бо температура стояла близька до нуля. Радянські фахівці похвалилися, що в них є цемент, який зв'язує матеріали навіть у мороз. Надміру запопадливі поляки зробили з цього висновок, що солом'яні циночки треба з бетону поскидати, бо це ознака відсталості. Мій батько послав усе товариство під три чорти, прогнав з будівництва гостей – а ввечері його заарештували. З цього епізоду я виніс урок, що спонтанних реакцій собі дозволяти не можна, – і досі намагаюся тлумити в собі будь-

які інстинктивні порухи. Жодна людина не відшукає в мені сліду генів моїх італійських предків. До речі, про спонтанність я часто сперечаюся зі своїми студентами, що сприймають спонтанність як протилежність лицемірству, штучності, нещирості – словом, для них це абсолютна чеснота. А я – через свій дух сперечання – кажу, що спонтанність, тобто стихійна безпосередність, оприявнює в людині все інстинктивне, себто тваринне. А хіба наші інстинкти – це щось добре? Виявом чого вони є – духу чи лише жадоби виживання? Спостерігаючи за немовлятами, я бачу, як вони спонтанно борються за свої інтереси, геть не дбаючи про інших, як одбирають чужі іграшки і верещать, коли ми хочемо відібрати щось у них.

Сенкевич у романі «В пустелі та джунглях» змалював нам моральність Калі: «якщо Калі забрати в когось корову, це добре, а якщо в Калі хтось забрати корову, то це погано». Не знаю, чи Сенкевич піддався впливу колоніальної антропології, чи й справді спостеріг якийсь вияв духовного примітивізму, з яким ми всі народжуємося і який долаємо завдяки культурі, тобто тим духовним цінностям, що відкриваються нам у процесі виховання. Питання про те, добра з природи своєї людина чи зла, я залишаю філософам XVIII століття. Жан-Жак Руссо з його оптимізмом здався мені непереконалим. А вертаючись до спонтанності – найчастіше я сприймаю її як вияв хамства. Перед очима в мене стоїть картина: молоді люди у трамваї їдуть з вечірки, і їхня спонтанна веселість не дає їм побачити, що поряд їдуть люди з похорону і втирають сльози. В цьому епізоді спонтанність тотожна хамству.

Чи немовля може бути хамуватим? Однозначно стверджувати це я не наважуюсь, та схиливаюся до думки, що так. Кожен з нас народжується твариною, проходить стадію печерної людини й лише тоді сягає (або й не сягає) вершин людськості, виявом яких є культура. Культура почуттів, яка визначає і вчинки. Я наведу тут фінальний фрагмент «Захисних кольорів», рукописної версії сценарію, в якому я розмірковував над тим, яка ж вона – тварина в людині.

Грають: Збігнев Запасевич і Пьотр Гарліцький.

[# «Захисні кольори»]

Ярек утрачає самовладу, замахується й ударом в область шлунка валить Якуба на землю. Безвладне тіло заточується, відбиваючись від великих бетонних брил, чіпляючись за сталеве пруття розбитих шматків бетону. Ярек стежить за цим, наче й сам здивований наслідком своїх дій, і недовірливо прислухається. Якуб нарешиці падає біля положистого підпори стіни і лежить нерухомо, не подаючи жодних ознак життя. Ярек обережно починає спускатися по підпорі, ненароком зачіпаючи безліч дрібних камінців, які лавиною сиплються на Якуба, але той залишається знерухомілим. Схилившись над ним, Ярек бачить тоненьку цівку крові на його обличчі.

Ярек (недовірливо): Якубе! (Торкається його, відчуває жах – ніби усвідомлення реальності приходить до нього із запізненням.) Якубе! Господи Ісусе! Це неможливо! (Хоче підняти нерухоме тіло Якуба, та вагається, побоюючись, що може цим йому зашкодити.) Якубе! (благально)

Ярек безпорадно роззирається довкола, шукаючи допомоги. Завважує бочку від смоли, наповнену дощовою водою. Підбігає, набирає в долоні води. Швидко вертається, щоб збризнути нею обличчя потерпілого. Схилиється над ним. Прикладає вухо до грудей. Якуб подає легкі ознаки життя, дихає

нерівно, з присвистом, через напіврозтулений рот. Висолоплює язика (з рота тече слина і заважає дихати), хрипить.

Ярек, схилившись над ним, тремтить, настраханий, неспроможний збагнути, що сталося. Зіперившись на бетонний блок, бездумно валить головою в кам'яну поверхню. За якийсь час нарешиці зосереджується, зводиться на ноги, беззвучно плачучи; знову роззирається навколо, хоче кликати на допомогу, та розуміє, що кликати нема кого. Дивиться на Якуба, поправляє положення його тіла; вирішує ще раз спробувати з водою. Підбігає до бочки, виймає хустку, вмочає її, викручує. Наблизившись із хусткою до Якуба, завважує, що тіло якимсь дивним чином пересунулось. Нічого не розуміючи, Ярек знову схиляється над ним і починає протирати йому обличчя мокрою тканиною; тоді розцібає йому комірець і кладе на шию холодний компрес. Натрапляє на ліхтарик, що його Якуб, падаючи, випустив з рук. Вмикає його, витирає руки і обережно підіймає Якубові повіки, світлячи йому в очі. Бачить реакцію, радіє. Вже хоче зірватися й бігти по допомогу, як тут Якуб зненацька притримує його за ногу. Ярек, похитнувшись, падає поряд з ним. Якуб зводиться на ліктях і насмішувато спостерігає за шокованим Яреком. Та вже за мить, завваживши шалений гнів друга, Якуб серйознішає. Обидва поволі підводяться.

Якуб, досі осміхаючись, та вже насторожі, обережно робить кілька кроків назад. Ярек рушає за ним. Починається погоня і втеча. Якуб біжить зигзагами, збиваючи противника з пантелику. Відсапуючись, вигукує слова примирення.

Якуб: Облиш, ти збожеволів...

У словах Якуба звучить справжешній переляк. Ярек, засліплений злістю, не чує ані слова. Здоганяє Якуба біля бочки.

Якуб: Облиш, я більше не буду...

Ярек щосили б'є Якуба, після чого хапає його за карк і занурює його голову в бочку з водою. Якуб починає задихатися. Це вже бійка не на жарт. Якуб похлинається водою, й коли Ярек його на мить випускає на повітря, він випльовує всю цю воду Ярекові в обличчя. Ярек знову занурює його голову у воду; Якуб перестає захищатися. Коли Ярек витягає його з води, він давиться, випльовує пісок і зогниле листя, що плавало в бочці. Безсило падає на землю. Ярек, не менш утомлений, сідає біля нього. Якийсь час вони мовчать, тяжко відсапуючись.

Якуб (насилу говорить): Ось бачиш... Бачиш, нарешті в тобі прокинулася тварина. (Задоволено сміється.)

Ярек (через хвилину збагнув, щоб Якуб має на увазі. Говорить уривчастим голосом): Якби прокинулася, тебе б уже серед живих не було.

Якуб на мить замислюється.

Якуб (тихо, ніби сам до себе): Хтозна, може, для мене так було б краще...

Якуб сидить безсилий, безкінечно сумний, з нього збігає вода. Коло нього Ярек тремтить від холоду. Накрапає дощ. Обидва невидючими поглядами втупилися кудись поперед себе, в очеретиння, де ховаються річкові птахи. А птахи дивляться на них, вигинаючи ший. Поволі дніє.

[.]

Незламний стереотип велить пригадувати часи дитинства виключно як безтурботні та радісні. Та це не мій випадок. Як воєнні літа, так і роки мого шкільного навчання ані радісними, ані безтурботними не були. Я згадую їх як найгірший період свого життя. Звідси й усі мої жарти про те, що молодість жаклива, але, на щастя, швидко закінчується.

Кінець війни ми пережили у Кракові – саме туди закинула нас доля, коли після повстання ми евакуювалися з Варшави. З того часу мені лишився один спогад, дуже «кінематографічний», хоча для мене, по суті, позбавлений великого значення. Дорога з перехідного табору, що в Урсусі під Варшавою, кудись у невідоме. Везли нас у стерпних умовах – у напхому напханому пасажирському потягу. Згодом, уже після війни, від одного з наших зацілілих попутників я довідався, що потяг прямував до Освенціма. Моя мати, наділена непомильною інтуїцією, вирішила, що нам час рятуватися, а для цього слід було вистрибнути з потяга. Лише тепер, пишучи про це через багато років, я усвідомлюю, наскільки швидким мусило бути це рішення. З Урсуса до Прушкова – всього-на-всього кілька, щонайбільше кільканадцять хвилин їзди; потяг їхав досить повільно, але на дахах сиділи баншутці¹¹ – немолоді, з останньої мобілізації, вермахтівці. Мати вирішила: коли потяг сповільнить рух, вона спершу виштовхне мене, а тоді вистрибне й сама. Сказала вона мені про це досить нечітко і звеліла загорнутися в ковдру, яку ми везли з собою і яка була дуже важливою частиною багажу. Пригадую, що я впав на перон, трохи оддалік упала моя мама, і ми зірвалися зі своїх місць, бо баншутці стріляли наосліп із даху потяга, що віддалявся. Наступної ж хвилини ми вже опинилися на території лікарні для психічнохворих у східному Прушкові; лікарня звалася Творки.

Перипетії, пережиті нами в цій лікарні, мали своє продовження. Сценарій фільму «Якщо ти деє є...» я написав, базуючись на розповіді директора Творок, професора Качановського, про пацієнтку, яка через хворобу zdegradувала до рівня тварини. Вийшло так, що з професором я знайомився двічі: тоді, коли ми переховувалися в його лікарні від німців, та тридцятьма деє роками пізніше, під час зйомок «Люмінації», на яких він був консультантом.

Ще один спогад із кінця війни: трупи німецьких солдатів лежать безпосередньо на бульварах. Коли я побачив їх уперше, на них були мундири та черевики. Наступного дня вони вже були помертно пограбовані. Мене, дитину, це пограбування схвилювало дужче, ніж сама їхня смерть. Пам'ятаю вхід Українського фронту до Кракова і перші дні ейфорії, за якими швидко прийшли тривожні вісті – я чув їх удома за столом: про арешти, про чийсь зникнення... Пригадую погоню на Кармелітській – як у гостросюжетних бойовиках (тоді я ще не бачив жодного бойовика): російський «газик» переслідував якусь цивільну автівку, і вона розбилася на повороті. Не знаю, чи вижив водій. Мати прикрила мені очі.

¹¹ Баншутц (Bahnschutz) – німецький військовий підрозділ часів Другої світової війни, основна мета якого – охорона залізничних шляхів. Тут – службовці цього підрозділу.

Під час зйомок дипломного фільму «Смерть провінціала». 1966 р.

Сьогодні я часто чую від росіян нарікання щодо невдячності поляків: мовляв, російські солдати віддавали життя за свободу Польщі, а нині польське населення паплюжить їхні пам'ятники та могили. На це я відповідаю, що, коли в нас і трапляються такі інциденти, «невідомі зловмисники» найчастіше не надто схожі на місцеве населення; а нація, що ось уже тисячу років сповідує християнство, повагу до смерті зберігає (втім, здається, доля німецьких цвинтарів на так званих Повернених землях¹² нашо́вхує на протилежний висновок). Однак питання викликає сам термін «визволення». Справедливість велить розрізняти німецько-гітлерівську окупацію і режим у ПНР. Німцям потрібен був наш *Lebensraum*,¹³ у планах вони мали повне винищення польського населення. Совети не збиралися нас винищувати – лише поневолити. Сьогодні, коли росіяни так ображено дорікають нам за невдячність, я запитую: чи згодні вони з тезою, що країни так званої народної демократії, вони ж «радянські сателіти», цілком суверенними не були (хоча децицію суверенності, на відміну від балтійських країн чи України, все-таки мали)? З цим розважливі росіяни сьогодні погоджуються без протесту. Але ж «напівсуверенність» – те саме, що напівокупація! Та з цим вони вже не згодні.

Сцени входу советських військ до Кракова я відтворив у фільмі «З далекої країни». Знімався він узимку 1981 року, коли на кордоні з боку України стояли советські дивізії, готові поспішати на допомогу нашій комуністичній владі; про пригоди, пов'язані зі зйомками військових угруповань на Краківському Ринку, я згодом зняв епізод у фільмі-попурі «Солідарність, Солідарність».

...Настав час мені йти до школи. Варшава – в руїнах. Наша контора – помешкання на Єрусалимських Алеях – дивом заціліла, хоча вокзал навпроти був висаджений у повітря. Поблизу, на розі Новгородської та вулиці Емілії Плятер, була приватна школа Войцеха Гурського;¹⁴ туди я й потрапив. Мене відразу перевели до другого класу, бо в першому я нудьгував. Школа мала й початкові класи, й середні, і я закінчив у ній усі одинадцять класів. Атестат зрілості я отримав 1955 року, маючи лише п'ятнадцять повних літ, що дає підстави зарахувати мене до категорії дітей із раннім розвитком. Це звучить як привід для гордошів, та насправді це означає, що в мене вкрадено дитинство. Як і багато моїх ровесників, я був таким собі «старим малюком».

Під час зйомок фільму «Структура кристала». 1968 р.

¹² Повернені землі (Ziemia Odzyskana) – термін, що ввійшов у вжиток після Другої світової війни і позначає західні та північні землі сучасної Польщі, які перейшли під польську юрисдикцію згідно з ухвалами Потсдамської конференції (1945).

¹³ Життєвий простір (нім.).

¹⁴ Войцех Гурський (1849–1935) – польський педагог, засновник відомої середньої школи у Варшаві, яка й після його смерті носила його ім'я.

Відчуття втрат, зазнаних під час війни, лише поглибилося в мені у роки сталінщини. Про це я спробував розповісти у фільмі «Галоп». Я зняв його вже в епоху вільної Польщі; насправді сценарій почав виникати одразу після «Структури кристала», але тоді, написавши половину, я збагнув, що в гомулківській Польщі¹⁵ мені ніхто не дасть цього зняти. Уже у вільній Польщі я вирішив перचेкаати першу хвилю осмислення недавнього минулого: адже моя історія була не надто серйозною. Якщо порівнювати з переслідуваннями людей наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років, моя шкільна історія була всього-на-всього дрібним епізодом; так її й сприйняли мої колеги, члени журі на Гдинському кінофестивалі, не присудивши того року головної премії нікому з причини «відсутності серйозних кандидатів». Я вдовольнився другою премією, хоча тепер, з перспективи часу, їхні претензії до фільму здаються мені звичайною малодушністю. Зазвичай люди мистецтва нелегко прощають образи, пов'язані з ураженням честолобством та професійною гордістю; але найпростіші вимоги душевної гігієни велять позбуватися гірких думок. Мені й досі прикро через те, що недооцінили «Галоп» (а згодом і фільм «Персона нон грата», а зовсім недавно – «Чужорідне тіло»); але, з іншого боку, я не повинен забувати, що в моєму домі є велика полиця з нагородами, тож не варто марудити, що їх, мовляв, могло бути й більше.

У «Галопі», фільмі легкого жанру (це комедія), я опрацював ситуації, які для мене в моєму дитинстві зовсім не були легкими. Сталінська школа (а саме на сталінську школу перетворили колишню школу Гурського) ставила мене в ситуації вибору, і часто цей вибір був карколомно тяжким. Знімаючи фільм або пишучи роман, зазвичай дещо перебільшують реальні події, загострюють конфлікти; я ж, навпаки, багато чого у сценарії намагався приглушити, затушувати, позаяк боявся, що молоде покоління глядачів мені просто не повірить. Наведу такий приклад. Коли помер Сталін, я по дорозі до школи зайшов до костелу і запитав якогось випадкового ксьондза, про що вчить Церква стосовно людей безсумнівно проклятих. Чи Сталін уже з моменту смерті в пеклі, чи опиниться там лише після похорону? Мене переслідували ремінісценції зі Сведенборга, окультні одкровення, буцімто душа після смерті ще якийсь час блукає по землі і, може, це і є чистилище; а в безмір, тобто в позачасся, душа переходить лише через певну кількість днів після смерті (у православних це відбивається у традиційному уявленні про «сорок днів»). Мене й донині полонить думка про цей стик між скінченим та нескінченим, між часом і тим, що є за обрієм часу. Та уявіть лишень собі жах ксьондза: мала дитина питає його про щось таке, за що можна на довгі роки потрапити до в'язниці... Звісно ж, у відповідь я почув, що в ученні Церкви про вічне прокляття не йдеться, що Бог не оприявнює своїх прилюдів. Це мене дуже розчарувало, а ксьондз, як я підозрюю, надовго запам'ятав противного хлопця з провокаційним запитанням у день смерті «вождя всього людства».

Перш ніж навести вам сценку з мого фільму, я поділюся досить делікатною заувагою, яка в принципі стосується кіновиробництва, але пов'язана з такою тонкою сферою, як людське марносластво. Герой фільму має викликаати симпатію. Він не зобов'язаний бути красивим, не зобов'язаний завжди чинити правильно, але він повинен пробуджувати позитивні почуття – достатньо позитивні, щоб глядач хотів ототожнити себе з ним. Знімаючи «Галоп», я постав перед певною дилемою. Якщо хлопчика в головній ролі я покажу таким, яким я сам був у дитинстві, то мій глядач від нього одразу дистанціюється – я ж бо, як мені пригадується, був не надто приємною дитиною. Я був доволі замкнутим, корчив із себе мудрагеля, не відзначався товариськістю, як зазвичай і буває з дітьми-одинаками; крім того, я носив окуляри і був схильний до повноти. Тож на роль я обрав хлопчика (нині це вже популярний актор Бартош Обухович), який мав привабливу зовнішність і легко викликав симпатію. Якби я в дитинстві мав схожий вигляд, то мені можна було й не ставати митцем – я й без цього, либонь, здобував би

¹⁵ Владислав Гомулка (1905–1982) – генеральний секретар Центрального комітету Польської об'єднаної робітничої партії (польського аналогу КПРС) у 1956–1970 рр. Був відомий насаджуванням радянських порядків.

прихильність інших; а то мені, щоб здобувати цю прихильність, доводиться розповідати різні історії, які часом і справді створюють мені нових друзів чи прибічників, а часом, навпаки, приносять заклятих ворогів. Щоб підкреслити, що герой фільму не повністю тотожний мені, а лише трохи схожий на мене, я замість свого імені дав йому інше – Губерт.

Усі дилеми сталінської епохи натикалися на одне: тут неможливі були жодні прості рішення – за винятком самовбивчої боротьби з противником, сили якого переважають. Щоб вижити, доводилось хитрувати, уникати лобових зіткнень, бо це привело б прямісінько за ґрати або на шибеницю. Я ще зеленцем усвідомлював: я маю зробити все, щоб мене не здекласували; маю вистояти. А вистояти й означає не дозволити себе здекласувати.

Декласація – забуте нині слово. Воно означає втрату класу, і слово «клас» тут краще розуміти широко. Йдеться не про втрату суспільного статусу, а про ризик спаскудження. Старовинний девіз лицарства – *noblesse oblige*¹⁶ – означав, що людина високого рангу не принижується до рівня недостойного противника, не вдається до негідних чи підлих дій, навіть якщо могла б від них виграти. Шляхетський стан зобов'язує. І тепер час навести ілюстрацію з фільму «Галоп».

Грають: Майя Коморовська, Бартош Обухович.

[# «Галоп»]

Помер Сталін. Губерт і Казик примусово стоять на варті біля його гіпсового погруддя у шкільному коридорі. Вже ніч. Хлопчики починають нервово хихотіти. Це бачить їхній однокласник Владек – суперник Губерта за перше місце у класі. Наступного ранку Владек доносить на однокласників директорці школи. Вранці у кабінеті директорки відбувається «судовий розгляд». Владек виголошує обвинувачення.

Владек: Коли вони сміялися, було двадцять вісім хвилин на першу. Обидва реготали до упаду, навіть робили образливі жести. Особливо Губерт.

Директорка (до Владека): А ти не реагував?

Владек (гордо): Я записав.

Губерт: Це брехня! Ніхто не робив ніяких жестів.

Владек: Він темний реакціонер. Він проявив себе ще торік на параді!

Губерт: Він змагається зі мною за перше місце у класі.

Директорка: Годі. Справа серйозна. Я винесу її на найближчу педраду.

Губерте й Казику, ваше подальше перебування у школі – під питанням.

Хлопці виходять. У коридорі Владек пошепки погрожує Губертові.

Владек: Ось побачиш, тепер ти вилетиш зі школи.

Вечір. Тітка серед суцільного розгاردіяшу закінчує урок французької мови з Ксаверієм, старшим двоюрідним братом Губерта. Ксаверій, засинаючи від втоми, машинально відмінює якесь слово.

Ксаверій: Не можу більше. Я вже ні до чого не придатний. Після цієї роботи в мене мозок не працює. Все з мене вичавили.

¹⁶ Становище (високе) зобов'язує (фр.).

Тітка (*суворо*): Зберися. Адже ти знаєш, що тобі загрожує. Декласація. Ти ж бо розумієш, що це означає!

Ксаверій дякує за урок, збирає зошити й виходить.

Губерт: Я хотів порадитися.

Тітка: З якого питання?

Губерт: З морального. В мене є сумніви, що можна, а що...

Тітка (*роздратовано*): О, це не до мене. В мене самої вже залишилися виключно сумніви. І вони явно серйозніші, ніж твої. Порадься з кимось розумнішим, не зі мною. Не знаю, чи правильно я сама чиню. Тож у питаннях совісті – це, далекі, не до мене.

Перед школою Губерт заходить до костелу. З ранцем на спині проитовхується без черги до сповідальні. Ксьондз здивовано позирає на нього.

Губерт (*пошепки*): Панотче, я, чесно кажучи, ще не згрішив, але думаю дещо зробити і хочу довідатися, чи не гріх це. Колись я вже мав таку проблему: я підглядав, але нічого не побачив, тож і не сказав про це на сповіді; а тепер я збираюся... прошу вибачення, але я поспішаю до школи...

Сповідниці нетерпляче пирхають.

Ксьондз: Приходь до мене, до ризниці, після школи.

Губерт: Тоді вже буде запізно.

Губерт у розпачі йде.

Суд над Губертом перед усім класом. Крім директорки, присутня ще класна керівницка і троє інших учителів. Владек обвинувачує, всі слухають.

Владек: Він переповідав те, що почув, слухаючи вороже радіо.

Губерт стоїть червоний як рак.

Директорка (*до Губерта*): Чи це правда?

Губерт: Я тільки вивчаю мову.

Залягає тиша. Губерт під партною запихає щось у ранець Владека. За мить Владек знову озивається.

Владек: Він сіє недовіру до соціалізму. Всім переповідає те, що чув з того радіо.

Директорка: Це ще серйозніше звинувачення.

Губерт: Він бреше! А сам читає книжки, вилучені з бібліотек.

Владек: Брехня! Доведи це.

Губерт: То покажи, що у тебе в ранці.

Владек сміливо бере ранець і дає директорці. Та висипає весь його вміст на стіл. Серед зошитів та підручників – книжка, та сама, яку раніше Губерт гортав у матері в бібліотеці. «Ленін» Оссендовського¹⁷. Владек починає пронизливо кричати.

Владек: Це його книжка, він хотів мені її позичити!

Директорка (*до Владека*): А ти хотів її прочитати? (*Обом.*) Звідки ця книжка?

Губерт (*у розпачі*): Я її знайшов.

Директорка уважно оглядає книжку. Підіймає її над головою, розкриває і показує всім.

¹⁷ «Ленін» – роман польського письменника Фердинанда Оссендовського (1876–1945), який уперше розвінчав міф про Леніна як улюбленця робітничо-селянських мас. Роман був виданий 1930 року і ще до початку Другої світової війни був перекладений на кілька іноземних мов. Завдяки цій книжці Західна Європа почала пізнавати правду про Жовтневу революцію в Росії. У ПНР книжка була заборонена, перше перевидання припало аж на 1990 р.

Директорка: Ось, будь ласка, хтось вирвав першу сторінку. Дивимось далі.

Директорка гортає далі й на одній із сторінок знаходить штамп міської бібліотеки, розташованої в рідному місті Губерта. Захлопує книжку, даючи зрозуміти, що справу закінчено. Суворо звертається до Губерта.

Директорка: Збирай свої речі!

Децю пізніше, в кабінеті директорки. Присутні: Губерт, тітка, функціонер служби безпеки та директорка. Злощасна книжка лежить на столі. Під пильним наглядом функціонера директорка віддає документи Губерта тітці.

Директорка (до тітки): Далі нам нема про що розмовляти. Не знаю, який вихід вам, товаришко, підкаже ваше партійне сумління. Я не бачу в Губерта шансів продовжувати навчання. Гадаю, найкраще йому здобути якийсь фах, вистачить з нього й початкової освіти. Сьомий клас він закінчить заочно, і, може, робітничий клас навчить його всього того, чого не навчила школа.

[.]

До школи я все ж таки повернувся. У фільмі – завдяки тому, що вдалося роздобути протекцію всесильного міністра безпеки. У житті допомогла інша протекція, отримана завдяки тому, що моя мати під час війни врятувала кількох людей з гетто. Хтось із них, хоча сам уже мешкав в Ізраїлі, через свої знайомства в Польщі допоміг мені повернутися до школи. Так я уник ремісничого училища, хоча якийсь короткий час у ньому таки провчився. Відтоді я пам'ятав: мушу докласти всіх зусиль, щоб здобути атестат зрілості й вступити до вишу.

У зацитованому фрагменті сценарію фігурує кузен Ксаверій, який влаштувався водієм бульдозера, щоб таким чином ошукати приймальну комісію вишу. Чи всі сьогодні пам'ятають, що тоді діяв так званий *numerus clausus*?¹⁸ Для кожного факультету вишу визначалася кількість місць; треба було скласти вступний іспит, але бувало, що іспит хтось складав, а його не зараховували – «через нестачу місць», як писали у списку проєкзаменованих. Насправді ж досить часто на перешкоді ставало «неправильне» соціальне походження. Старшому братові моєї дружини шість разів відмовляли в зарахуванні, незважаючи на успішно складені іспити, – а все через його прізвище, прізвище з історією. *Numerus clausus* мав свій політичний сенс: якби суспільство стало надто освіченим, у ньому могли б з'явитися настрої розчарування – адже економіка кульгала, тож країна не потребувала стількох освічених людей.

¹⁸ Numerus clausus (досл. лат. «закрите число») – принцип, за яким із політичних або суто практичних причин обмежувалося число студентів вищих навчальних закладів.

На зйомках фільму «Структура кристала». 1968 р.

І тут уже виникає питання: навіщо потрібна вища освіта і до чого тут декласація? Хто може почуватися здекласованим? Таксист, який навчається на філософському факультеті, відчуває це як підвищення свого суспільного статусу, а філософ, працюючи таксистом задля прожитку, відчувається приниженим; чи справедливо це? У сталінські часи багато хто з колишніх маєтних власників та інтелектуалів брався за найбруднішу роботу. Я знав літнього чоловіка, за плечима якого було кілька факультетів, – у 1950-ті роки йому дозволили працювати лише сторожем. Ночами він обходив завод із дубцем у руках, лякаючи злодіїв, а в перервах читав у своїй сторожці Платона в оригіналі. Ким був він у той час? Інтелектуалом, який збагачував своє життя завдяки читанню Платона? Це, по суті, питання про ідентичність: ким був цей чоловік на посаді сторожа? Був собою. Ставав собою, коли читав Платона. Але чи кожен так зможе? Страх перед утратою суспільного становища – тобто перед тією ж таки декласацією – для багатьох людей мого покоління був страхом втратити власну ідентичність. Якщо я тривалий час працюватиму водієм бульдозера, я і в душі своїй стану звичайним чолов'ягою з будівництва, приреченим на певну тривіальність думок і на нудьгу. Говоритиму я ні про що, і думки мої будуть позбавлені сенсу. Натомість якщо переді мною щоденно поставатимуть глибокі питання, то я, якою б пустопорожньою людиною не був, маю шанс вирости над собою, розширити свій кругозір. Кажуть: хто хоче, той і може, – та як тут могли, коли вся наша реальна ситуація штовхає нас на дно? Багато років я спостерігаю за різними долями і знаю, що людський дух інколи зрушує гори, але частіше, навпаки, гора підминає під себе людину. Звідси й мій страх – страх опинитися в такому життєвому становищі, в якому обставини мене розчавлять.

Дитинство і юність, прожиті в епоху насильства, залишили в мені відчуття життя як пригоди досить небезпечної, в якій легко програти. У фільмі «Галоп» я з драматургічною метою «переніс» свого батька за кордон (насправді він був у Польщі, та мені часто його бракувало: він або багато працював, або перебував під черговим арештом). Наведу уривок зі сценарію, де виявлено всю заплутаність тодішньої дійсності: з одного боку, дозволялося мати контакти із закордонням, з іншого – за ці контакти можна було наразитися на репресії. Наприклад, телефонувати до якоїсь із країн «ворожого імперіалістичного Заходу» було дозволено, але ризиковано. Доводилося брехати, боцім тобі потрібно зв'язатися з соціалістичною Прагою. (Тітка, яка знала багато мов, працювала на пошті телефоністкою.) І тут-таки в моїй історії з'являється мотив відступництва: щоб утаїти, що я був міністрантом,¹⁹ я сховав і речовий доказ цього – світлинку. Я зрікся віри, а ксьондз мене за це ледь не похвалив: дрібна брехня чи замовчування прощаються, якщо до них удалися перед обличчям насильства. Цей вчинок не був похвальним, але його виправдовувала мета – вистояти, не дозволити себе знищити, викинути за межі суспільства, здекласувати.

Грають: Майя Коморовська, Бартош Обухович.

[# «Галоп»]

¹⁹ Міністрант – у католицькій церкві – людина, яка під час служби допомагає ксьондзові виконувати літургійні дії.

Тітка: Бачу, ти виростеш справжнім мужчиною. Я придумала для тебе винагороду. Ми спробуємо зателефонувати батькові. Звісно ж, таємно.

Децю пізніше Губерт стоїть перед будівлею пошти, чекаючи біля службового входу. Тітка виходить, каже «до побачення» вахтерові, який, схоже, її знає, бо, не дивлячись у перепустку, всміхається й нахилиє голову.

Вахтер: До побачення, пані Ідо.

Тітка і Губерт ховаються за рогом. Тітка дає Губертові аркушик.

Тітка: Підійдеш до віконця й замовиш таку ось розмову. Сплатиш одразу за три хвилини. Тебе викличуть до кабіни, і якщо ти почуєш чужий голос, то скажеш, що це помилка, а якщо мій, то чекай спокійно. Якщо мені вдасться, я з'єднаю тебе з Лондоном. Сподіваюся, батько відповість на дзвінок. Якщо відповідь – скажеш одне тільки речення і покладеш слухавку. Ти ж розумієш, довше не можна.

Інструктуючи Губерта, тітка водночас проходить швидкі метаморфози. Вона змінює зачіску, приколює собі косу, вдягає іншого светра, якого вийняла з сумочки, а саму сумочку вивертає внутрішнім боком назовні – тепер вона іншого кольору. Коли вона знову заходить через службовий вхід, той самий вахтер вітає її як стару знайому, навіть не перевіряючи перепустки.

Вахтер: Добридень, пані Еміліє.

На переговорному пункті Губерт замовляє зв'язок із Прагою, платить у віконце і наступної ж миті входить до вказаної йому кабіни. Бере слухавку, чує голос тітки, а тоді чоловічий голос.

Голос: Хто це говорить?

Губерт якусь мить не може вимовити й слова.

Губерт (насилу вимовляє): Це я, тату.

На комутаторі телефонної станції сидить тітка з навушниками у вухах, слухає розмову Губерта.

Губерт: Це я, тату. Я добре навчаюся і колись до тебе приїду.

Тітка (долучається до розмови, вдаючи, що гнівається): Що за жарти, хто це тут розважається?

Вона перериває зв'язок, дивлячись при цьому на контролера, який зацікавився, що тут відбувається. Губерт тут-таки виходить із кабіни.

Службовка: Розмову закінчено?

Губерт (ледь тямлячи себе): Так, так.

Губерт вибігає геть; його переповнює збудження, змішане з досадою, що розмова була такою короткою.

У приміщенні телефонної станції над тіткою стоїть обурений контролер.

Контролер: Ви що, глуха? Кого і з ким ви з'єднуєте?!

Тітка: Тільки не глуха! Я співала в опері, отже, не можу бути глухою. Тут просто сталася якась плутанина.

[.]

Моє дитинство проходило в 1940 – 1950-ті роки минулого століття. Інколи, пригадуючи людей, яких мені дано було тоді бачити і знати, я почуваюся динозавром, себто істотою з допотопної епохи. Я й сам дивуюся, коли усвідомлюю, що ті чи інші події насправді відбувалися

півстоліття тому, хоча здаються вчорашніми; тож уявляю, якими віддаленими вони здаються тим з-поміж вас, читачів, хто не має за плечима навіть двадцяти п'яти прожитих на цій землі років.

Утім, я залишу за дужками розмисли про те, наскільки мене самого дивує швидкоплинність часу. Віками люди, які жили до мене, дивувалися цьому так само, і мені, коли я був молодий, їхні одкровення здавалися банальними. Тож якщо я тепер буду їх наслідувати, то потраплю в ту саму колію.

А перш ніж перейти до іншої теми, зроблю-но я ліричний відступ... про динозаврів. У роки моєї юності вони не були такими популярними, як нині, – Стівен Спілберг тоді ще не розрекламував їх у своєму наповненому спецефектами фільмі. У «Парку Юрського періоду» в головній ролі виступив новозеландський і австралійський актор Сем Нілл, який раніше грав у моєму фільмі про Папу; тож я просто змушений був зацікавитися динозаврами. Гадаю, з власної ініціативи я б цього фільму не дивився, позаяк десь у глибині підсвідомості відчуваю глибоку огиду і страх перед плазунами. Саме на цьому почутті й грає Стівен Спілберг, і я мушу визнати, що робить він це блискуче. У моєму дитинстві динозаври з'являлися хіба що на сторінках підручників і в музеях історії природи, де працівники збирали в одне ціле їхні скелети, з'єднуючи дротом знайдені десь кістки. Ці кістки досьогодні викликають у мене страх, бо вони аж ніяк не гіпотетичні – вони становлять історичний факт. На вході до костелу у Вілянові висіла – і, здається, висить і досі – кістка мамонта. У дитинстві я з острахом дивився на неї знизу, високо задерши голову, і думав про те, що колись по нашій землі ходила тварина з невеличкий будинок завбільшки. Якщо й не мамонт, то динозавр точно був твариною саме таких масштабів; десь я читав, що цей ірраціональний страх перед плазунами, який зі мною розділяє досить багато людей, може бути генетично зумовленим, закодованим у пам'яті нашого біологічного виду: страх невеличкого ссавця перед гігантським плазуном. Не знаю, чи є в цій гіпотезі дешиця істини, але сама ідея здається цілком імовірною. На такі випадки є італійське прислів'я – *se non u vero, u ben trovato*: якщо це й неправда, то добре придумано.

Виступаючи перед публікою, я часто вдаюся до різноманітних приказок, якими можна прикрасити ту чи іншу розповідь. Я сам кепкую з цього в діалогах фільму «Персона нон грата», де двоє дипломатів указують один одному на підозріле походження *bons mots* – ефектних примовок, що їх підказують їм фахівці-спічрайтери. Пишучи для вас, я з сумом думаю, що й мені знадобився б такий підказувач. Утім, тоді довелося б його брати у співавтори книжки.

Ще один ліричний відступ: а що поганого було б у такому співавторстві, якби завдяки йому книжка стала кращою, принаймні більш захопливою? Чи для вас, читачів, і справді важливо під час читання розмовляти виключно зі мною як із єдиним автором, який бере на себе тягар особистої відповідальності за кожне написане слово? Ще недавно ніхто не ставив питання таким чином; але нині навіть книжки пишуться колективно, і часто автор є лише співавтором. Замислюючись над тим, добре це чи погано, ми виходимо на ціле коло питань: якщо книжка – це завжди зустріч, то якою має бути ця зустріч? Дійсно важливо, щоб це була зустріч людини з людиною віч-на-віч, – чи достатньо й колективної зустрічі? У добу Інтернету часто має значення анонімність контакту; це нагадує розмови у потягу, де найлегше відкрити душу перед випадковим попутником, який запевне вийде на якійсь іншій станції, раніш од вас.

Та я захопився ліричними відступами – а вихідним пунктом для них було не що інше, як моя роль динозавра. Цю роль можна трактувати метафорично. Я пам'ятаю минулі часи, і всі ці задовгі просторікування були потрібні мені для того, щоб нарешті похвалитися: в дитинстві мені випадало бачити на власні очі видатного поета, вірші якого були вже у шкільній програмі, а сам він жив у великій славі. Він – у своєму похилому віці – тоді теж був динозавром, бо, зі своєю сивою борідкою, асоціювався з віддаленою епохою авангарду і ранніми 1920-ми роками.

Для тих, хто його ще не впізнав з мого опису, дам підказку: його звали Леопольд Стафф.²⁰ У моїх вухах і донині звучить звуконаслідувальний вірш про осінній дощ, який дзвенить по шибках; але по-справжньому серйозний слід у моїй пам'яті лишила поетова юнацька збірка «Мрії про могуття». Я багато разів перечитував титульний вірш, у якому молодий і прекрасний поет мріє стати титаном духу. Титаном характеру. А з вас хіба ніхто не мріяв мати тверду вдачу, бути непохитним, як скеля, являти собою силу, якої не підточить жоден збіг обставин? Титан характеру переборє всі перешкоди, переживе невдачі, впорається з власною слабкістю і ще подолає слабкості інших людей. Читаючи «Мрії про могуття», я ще не знав голлівудського Рокі,²¹ який є одним із прикладів саме такого типу. Мені б його характер! – хоча з боксом нічого спільного мати не хочу.

За часів моєї юності багато говорили про працю над собою, про гартування вдачі. Нині такі формулювання не в моді, бо людство, живучи в дедалі повнішому комфорті, більше уваги присвячує тому, що детермінує людину, аніж тому, в чому вона вільна. Соціологія та психологія знай собі називають численні чинники, від яких залежить людина. З одного боку, ми знаємо, що людину формує оточення, родина, суспільство; з другого – вона обмежена своїми генами, своєю спадковістю, від якої годі втекти. Побуває приказка: «вище від своєї голови не стрибнеш» – і в ній є певний песимізм. Справді, якщо в мене криві ноги, я не стану солістом балету; якщо я не успадкував здібностей до абстрактного мислення, то в математиці великих успіхів не досягну; та з іншого боку, знаючи власні обмеження, ми можемо відповідно до цього знання керувати нашим життям і розвиватися у корисному нам напрямку. І характер теж ми успадковуємо генетично; але ж відомо, що людина спроможна розвивати і гартувати себе, що над негативними нахилами можна свідомо працювати і, взявши їх під контроль, домогтися того, щоб вони діяли нам на користь.

Той, хто себе знає, завжди має перевагу над тим, хто до себе ще не придивлявся. Але немудрий і той, хто придивляється до себе пасивно, просто описуючи свої риси і сприймаючи їх як вирок долі. Будь-який характер можна змінити: можна його виправити, а можна й зіпсувати. Усе людське життя проходить у русі – адже живемо ми в часі та просторі. Тому з повним правом можна сказати, що людина ненастанно або зростає, або маліє. На місці не стоїть ніхто – і ніхто не має такої собі простої об'єктивної мірки, за допомогою якої можна було б порівнювати людей між собою. Християнство говорить, що людина має стримуватись від оцінок: не повинна вона ставати на місце Господа Бога, який має звершити (чи вже вершить) над нами Останній суд. Та навіть якщо й не годиться порівнювати нас між собою, одного з іншим, – усе одно ми самі, задля власних потреб, можемо порівнювати себе... з самими собою: себе-сьогоднішнього з собою-вчорашнім та собою-завтрашнім.

Основним рушієм людини є прагнення бути кращою. Ми найчастіше, на жаль, воліємо розуміти це в зовнішньому аспекті. Нам хочеться показати іншим, що ми досягли якихось цінностей у більшому масштабі, ніж наші ближні. Цей процес боротьби за «кращість» є одвічним рушієм розвитку світу взагалі. Люди найчастіше хочуть бути багатими не заради самого багатства, а задля того, щоб інші бачили: вони мають більше, відтак, вони кращі. Ми хочемо бути вродливішими за інших, ми похваляємося навіть здоров'ям, яке рідко коли є нашою заслугою, – однак забуваємо: насамперед слід намагатися бути кращим від самого себе. Кувати свою вдачу. Подолати перешкоду, яку вчора подолати не вдавалося. Зуміти докласти зусиль, які ще вчора здавалися надлюдськими. Перебороти свої погані нахили тощо.

²⁰ Леопольд Стафф (1878–1957) – один з найвидатніших польських поетів ХХ століття, есеїст, перекладач. У перші два десятиліття ХХ сторіччя був пов'язаний з модерністським літературним об'єднанням «Молода Польща». У міжвоєнні роки на нього орієнтувалися представники поетичного кола «Скамандер». Стаффа ще за його життя сприймали як візир літератора-класика і митця-мислителя.

²¹ «Рокі» (1976) – художній фільм Джона Евілдсена, в якому головну роль – талановитого і наполегливого боксера – зіграв Сильвестр Сталлоне.

Та я почав був про динозаврів, які пригнічують нас своїми гігантськими розмірами. Для цих велетенських плазунів наша планета була меншою, ніж для нас. Проте для мурах вона більша: з їхньої перспективи Земля така ж велика, як для нас, скажімо, Юпітер. Духовні мірки також є відносними. Те, що для одного є легким, іншому дається важко. Запальний чоловік сам перед собою пишається тим, що не вбив, хай і хотів; а несміливець відчуває тріумф, коли наважиться першим привітатися з іншою людиною. Гадаю, в кожної людини мають бути її «мрії про могуття» – в її власному масштабі. Не варто мріяти про те, щоб стати другим Рембо;²² а от про те, щоб перемогти свою вчорашню слабину, – варто.

Динозаври вимерли, коли у світі змінився клімат і виявилось, що вони не пристосовані до нових умов. Є різні гіпотези: чи то температура на Землі піднялася, чи то хмари затулили сонце і внаслідок цього не зросла трава, що правила динозаврам за поживу. Людина теж, певна річ, зникне коли-небудь із поверхні цієї планети (і я, чесно кажучи, підозрюю, що вся інша жива природа відітхне тоді з полегкістю). Про цю скінченність варто собі нагадувати у хвилини, коли ми впадаємо в колективну ілюзію, буцімто наше життя має якісь гарантії. Ті, хто вірить у Творця, знають, що Він провіщав нам кінець. А що, коли ми – як людство – ще прискорюємо цей свій кінець якоюсь провиною, індивідуальною чи колективною? Лячно й замислюватися над питанням, поставленим у такий спосіб. Та якщо ми його не поставимо – чи зможемо жити безтурботно?

На завершення цього розділу я знову повернуся до «Мрій про могуття». Людина мужня, відважна сміливо дивиться вперед, навіть коли бачить небезпеку, загрозу. Невротик опускає погляд, сахається і гине. Динозаври вибору не мали – мусили загинути. Людству наразі якийсь вибір дано. Та якщо наша планета зіткнеться з планетоїдом – чи зможемо ми як людство щось удіяти? Не знаю. Індивідуально кожен з нас, постаючи перед різними викликами та небезпеками, може виявити велику відвагу, мужність, стійкість. Якщо хтось повчає нас, що, мовляв, усі ці чесноти – омана, що ми всі наскрізь здетерміновані й над кожним із нас висить вирок: «такий ти є і таким бути мусиш», – то, далєбі, й жити не варто. Я переконаний, що такий погляд є помилковим. Власне кажучи, чому ми в нашому ХХІ столітті так легко віримо, що людина не має шансів стати кращою? Чому, наприклад, людям здається, що сексуальний інстинкт перебороти неможливо, коли в той самий час побутує думка, що агресію – хоча вона так само природна для нас – можна подолати завдяки правильному вихованню? Адже тут бракує логіки, як бракує її й у багатьох інших судженнях, які ми без упину повторюємо.

Чи мої власні переконання не містять у собі суперечностей? Безумовно, вони від них не вільні й ніколи не будуть вільні, хоча я намагаюся вдосконалювати свої погляди й змінювати їх, коли помічаю, що суперечу сам собі.

²² Рембо – герой фільму «Перша кров» Теда Котчеффа (1982) і багатьох сиквелів, мужній борець і авантюрист, зіграний Сильвестром Сталлоне.

Розділ II

Любов і сім'я

Як ви зауважили, я стараюся писати, йдучи за вільними асоціаціями, однак дотримуюся поділу на розділи, які ілюструють природні етапи життя. А отже, за дитинством має йти юність.

З перспективи прожитого – а це три чверті століття – я бачу зміни, які варто зафіксувати. Дитинство – це період беззахисності. Маленька людина приречена жити під опікою батьків, і взамін за те, що вони турбуються про її виживання, вона змушена їм коритися. З огляду на це здається природним, що діти хочуть вирости, щоб вивільнитися із залежності й здобути повноправний статус так званої дорослої людини. Як підказує мені моя пам'ять, подорослішати хотілося передусім через те, що тоді можна буде самостійно ходити в кіно на фільми, дозволені з вісімнадцяти років. У часи, коли не було ні телебачення, ні Інтернету, кіно було єдиним джерелом знань про те, яким є світ і як живуть інші люди. Те саме життя було описане й у книжках, але читання вимагало зусиль уяви. В того, хто зроду не бачив жінки настільки вродливої, як голлівудська зірка Грета Гарбо, жоден літературний опис не міг би викликати того враження, яке вона створювала на екрані. Але фільми про кохання були зазвичай позначені міткою «дозволено з вісімнадцяти років» – і все через те, що в них частенько траплялися сцени поцілунків, яких неповнолітні не повинні були бачити (це я пишу про другу половину 1940-х років).

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.